

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

İBADETLERİN RUHSAL BOYUTU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Metin BOZKIR

VAN-2007

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

İBADETLERİN RUHSAL BOYUTU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Metin BOZKIR

Danışman

Doç. Dr. Hayati AYDIN

VAN-2007

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
KISALTMALAR.....	VI
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU ve AMACI.....	1
2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	2
3. ARAŞTIRMANIN METODU.....	3
1. BÖLÜM	6
1.GENEL OLARAK İBADET KAVRAMI	6
1.1. İBADET’İN SÖZLÜK ve TERİM ANLAMI.....	6
1.2. KUR’AN’DA İBADET KAVRAMININ KULLANIMI.....	8
1.2.1. KULLUK ANLAMINDA İBADET KAVRAMI.....	8
1.2.2. İTAAT ve İRADÎ EYLEM OLARAK İBADET KAVRAMI.....	10
1.3. İBADETİN HİKMETİ ve ÖNEMİ.....	12
1.4. İBADET’İN GAYESİ.....	15
1.4.1. ALLAH’A İBADET.....	16
1.4.2. ALLAH’TAN BAŞKASINA İBADET.....	19
1.5. İBDET’İN RUHSAL BOYUTU.....	21
2. BÖLÜM	28
İBADÂT-I MERSÛME	28
1. NAMAZ.....	29
1.1. NAMAZIN SÖZLÜK ve TERİM ANLAMI.....	29
1.2. NAMAZIN HİKMETİ ve ÖNEMİ.....	30
1.3. NAMAZIN RUHSAL BOYUTU.....	32
2. ORUÇ.....	38
2.1. ORUCUN SÖZLÜK ve TERİM ANLAMI.....	38
2.2. ORUCUN HİKMETİ ve ÖNEMİ.....	39
2.3. ORUCUN RUHSAL BOYUTU.....	42
3. ZEKÂT.....	47
3.1. ZEKÂTIN SÖZLÜK ve TERİM ANLAMI.....	47
3.2. ZEKÂTIN HİKMETİ ve ÖNEMİ.....	48

3.3. ZEKÂTIN RUHSAL BOYUTU.....	51
4. HACC.....	55
4.1. HACCIN SÖZLÜK ve TERİM ANLAMI.....	55
4.2. HACCIN HİKMETİ ve ÖNEMİ.....	56
4.3. HACCIN RUHSAL BOYUTU.....	58
3. BÖLÜM.....	61
SÖZSEL İBADET.....	61
1. ZİKİR.....	62
1.1. ZİKİR KAVRAMININ SÖZLÜK ve TERİM ANLAMI.....	62
1.2. KUR’AN’DA ZİKİR KAVRAMININ KULLANIMI.....	62
1.3. KUR’AN’DA ZİKİR ÇEŞİTLERİ.....	68
1.3.1. CANLILARIN ZİKİRİ.....	69
1.3.1.1. ÂKİLLERİN ZİKİRİ.....	69
1.3.1.2. GAYR-İ ÂKİLLERİN ZİKİRİ.....	71
1.3.2. CANSIZLARIN ZİKİRİ.....	72
1.4. BAZI ZİKİR LAFIZLARI	74
1.4.1. TEHLİL.....	75
1.4.2. TESBİH.....	76
1.4.3. TAHMİD.....	78
1.4.4. TEKBİR.....	80
1.5. ZİKRİN FAZİLETİ.....	81
1.6.YAPILIŞI İTİBARIYLA ZİKİR ÇEŞİTLERİ.....	83
1.6.1. KALPLE ZİKİR.....	84
1.6.2. BEDENLE ZİKİR.....	86
1.6.3. DİLLE ZİKİR.....	87
1.6.3.1. Zikr-i Cehri.....	87
1.6.3.2. Zikr-i Hafi.....	87
1.7. ZİKİRİN RUHSAL BOYUTU.....	88
4. BÖLÜM.....	94
1. ZİKİR VE İBADÂT-I MERSUME.....	94
1.1. ZİKİR VE NAMAZ.....	95
1.2. ZİKİR VE ORUÇ.....	97

1.3. ZİKİR VE ZEKAT.....	99
1.4. ZİKİR VE HACC.....	100
SONUÇ	101
KAYNAKLAR	104
ÖZET	110
SUMMARY	111

ÖNSÖZ

Hamd âlemlerin Rabbi olan Allah’a (c.c.) mahsustur. Salât-ü selam, Efendimiz Hz. Muhammed (s.a.v.) ve onun âl ve ashabının üzerine olsun.

Her ne kadar farklı kavramlarla ifade edilmiş olsa da her dinin kendine has bir ibadet şekli vardır. Bu dinlere mensup insanlar, kimi zaman düzenli bir şekilde bildikleri bir yaratıcıya ibadet etmişler, kimi zaman da sadece kendilerinden öncekiler öyle yaptıkları için doğruluğunu sorgulama gereği duymadan gelenekler gereği ibadet etmişlerdir.

Bu itibarla diyebiliriz ki aciz olan insanın ibadet etmedeki gayesi, Yüce Yaratıcısıyla veya idrak edemediği ama var olduğuna inandığı Yüce varlıkla ilişki kurmak istemesidir. O halde dinlerin özünü teşkil eden ve iman esaslarından sonra dinde ikinci halkayı oluşturan ibadetlerin, gerek fert ve gerekse toplum üzerinde önemli bir etkisi vardır.

İslâm dininde de önemli bir yeri olan ibadetler, insanın ruhsal dünyası üzerinde son derece etkili bir güce sahiptir. Bilindiği gibi insanın maddî boyutu yanında ruhsal (manevî) boyutu da vardır. Ferdin mutlu ve huzurlu olabilmesi maddî ve manevî boyutlarının uyum içinde olması ile mümkündür. İbadetler, insanın özellikle manevî yönünü doygunluğa ulaştıran ve aynı zamanda kişiyi koruyup sıhhatli bir yapıya ulaştıran unsurlardır. Şüphe yok ki, insanın düzenli olarak ibadet etmesi, her an Rabbiyle ilişki içersinde olmasını ifade eder. Bu da insanda sağlam bir ruh yapısının oluşmasını, seviyeli ve şahsiyetli bir kişilik kazanmasını sağlamaktadır.

Belirtilen bu gerçekler doğrultusunda “*İbadetlerin Ruhsal Boyutu*” konulu bir çalışma yapmak önem arz etmektedir. Modern çağın baş döndüren bir hızla gelişmesi ve ihtiyaçlarının değişiklik arz etmesi, buna paralel olarak da bu gelişmelerin insanın ruh dünyasına olan olumsuz etkisi, insanın ibadetleri daha farklı açıdan sorgulamasına neden olmuştur. Bu durum bizi bu konuyu araştırmaya itmiştir.

Çalışmayı hazırlarken ilim hayatlarındaki engin tecrübeleriyle değerli fikirlerini ve tavsiyelerini esirgemeyen saygıdeğer hocalarım Doç. Dr. Hayati AYDIN, Prof. Dr. M. Halil ÇİÇEK, Prof. Dr. Abdülbaki GÜNEŞ ve Yrd. Doç. Dr. Hüseyin YILMAZ 'a teşekkür etmeyi bir borç telakki etmekteyim.

Metin BOZKIR

KISALTMALAR:

a.g.e.	:	Adı Geçen Eser
a.g.m.	:	Adı Geçen Makale
a.g.y.	:	Adı Geçen Yer
a.s.	:	Aleyhi's-Selam
a.y.	:	Aynı Yer
b.	:	Bin.
bkz.	:	Bakınız
bşk.	:	Başkaları
CÜİFD	:	Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİBY	:	Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
TDVY	:	Diyanet Vakfı Yayınları
Haz.	:	Hazırlayan
Hz.	:	Hazreti
md	:	Madde
ö.	:	Ölüm
r.a.	:	Radiyallahu Anhu
s.a.v.	:	Sallallahu Aleyhi ve Sellem
SÜİFD	:	Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
TDVİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TGY	:	Türkiye Gazetesi Yayınları
thk	:	Tahkik eden
Terc	:	Tercüme eden
tsz	:	Tarihsiz
vb.	:	Ve benzeri
YŞGY	:	Yeni Şafak Gazetesi Yayınları
yy.	:	Yayın yeri yok

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU ve AMACI

İnsan, var olduğu günden bu yana sürekli olarak içinde yaşadığı dünyayı ve evreni tanımaya ve anlamaya çalışmış, ancak bu çabası içinde en az tanıyabildiği varlık yine kendisi olmuştur. İnsandaki bu anlama merakı ve öğrenme arzusu, insanı insan eden en büyük kuvvettir.¹ İnsanın böyle kendini anlamaya ve anlamlandırmaya çalışmasının altında yatan sebep yüce yaratıcısına ulaşmak istemesidir. Aslında bütün insanlarda ortak olan bu hâl, insanlığın kendilerinden üstün, dileklerini kabul edecek, korktuklarından koruyacak ve istediklerine cevap verecek bir varlığa inanma ihtiyacının bir ifadesidir.

İnsanın inanma isteği ve ihtiyacı hususunda değişik görüşler ortaya atılmışsa da bu ihtiyacın ve isteğin insanın yaratılışı gereği var olduğu görüşü daha hâkimdir.² İnsan yalnız inanmakla kalmamış inancını birtakım davranışlarla da takviye etmek istemiştir. İşte biz bu davranışlara ibadet diyoruz.

İbadetler, bütün dinlerin ortak paydasını teşkil etmektedir. Zaten ibadetsiz hiçbir din tasavvur edilemez. Bundan dolayıdır ki ibadet, dini yaşamın bir parçası olarak kabul edilmiş ve dindar insanların en temel ihtiyaçları içerisinde ilk sırada yer almıştır. İbadet ihtiyacı, açlık ve susuzluk gibi fizikî bir ihtiyaç olmadığı için bu ihtiyacın karşılanmamış olması, kişide bir takım ruhsal sıkıntılar şeklinde açığa çıkar. Bu itibarla biz de araştırmamızın konusunu, dinin özünü teşkil eden ve iman esaslarından sonra dinde ikinci önemli halkayı oluşturan *İbadetlerin Ruhsal Boyutu* olarak belirledik. Zaten ibadetlerin bir amacı da insanı ruhen mutlu ve huzurlu kılmaktır.

Her din kendi yapısına uygun olarak belirlediği bir ibadet şekline sahiptir. Bu ibadet anlayışına müntesiplerinin de uymasını istemektedir. İnsan hayatının tamamını bir düzen içerisinde tutmayı amaçlayan İslam'ın ibadet anlayışı ise bu amacına

¹ Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'an Nedir?*, Şule Yayınları, İstanbul, 1999, 23.

² Seyyid Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, *İslamî Kavramlar* (Terc.: Süleyman Akyüz), Pınar Yayınları, İstanbul, 2002, 10.

paralel olarak insanın bütün tavır ve davranışlarını kapsamaktadır. Yani İslam, insandan bütün davranışlarını Allah'ın koymuş olduğu kurallar çerçevesinde ve Allah için yapmasını ister ve buna da “ibadet” der.³

Her bilimsel çalışma bir amaç üzere kurulur. Bizim de böyle bir çalışmayı kaleme almaktaki amacımız, her alanda hızlı bir değişimin yaşandığı dünyada günümüz insanının, yaşanan olaylar ve çatışan değerler sebebiyle giderek uzaklaştığı ibadetlere tekrar onu yakınlaştırıp barıştırmaktır. İbadet aşkının gönüllerde yeniden taht kurmasını ve ibadet bilincinin zihinlerde yeniden canlanmasını sağlamaktır. Çünkü ibadet, insanın yaşam kaynağı ve varoşlunun gereğidir. Kısaca hayatının ta kendisidir. Bu nedenle ibadet, insan hayatında hak ettiği yeri almalıdır.

Esasen bu çalışma ile amacımız, “İslam dininin ibadet şekli”nin kendi müntesipleri üzerindeki ruhsal etkilerini belirlemek ve bu sahada küçük de olsa bir boşluğu doldurmaktır.

2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Herhangi bir şeyin önemi, ihtiva ettiği konular ve insanların ona duyduğu ihtiyaç veya değer verilen bir kaynaktan gelmesi hususlarına bağlı olduğu gibi, değişik faktörlere de bağlı olabilir. İlâhî kaynaklı oluşu, iman esaslarından sonra dinde ikinci halkayı oluşturması, yeryüzünde varlığını sürdüren her dinde var olması ve insanların ruh sağlığını doğrudan etkilemesi hasebiyle ibadetler, insanoğlunun nezdinde son derece öneme haizdir. Zira ibadetler, belirli vakitlerde insanla ta’zimde bulunulan varlığı karşı karşıya getirerek insandaki din duygusunun kuvvetlenmesine ve bir anlam kazanmasına sebep olan ritüellerdir.

İbadetler belirli şekillere bağlanmışlardır. Ancak ibadetlerin şeklinin ötesinde bir de ruhu ve mana derinliği vardır. Şekil okyanusta bir damla ise ruh okyanusun ta kendisidir. Bu yüzden bizim çalışmamızı önemli kılan onun, ibadetlerin ruhunu ve manevi yönünü gün yüzüne çıkarması ve ibadetlerin insan hayatına nasıl bir anlam

³ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998, 179.

kattığı ve onun ruhsal dünyasını nasıl zenginleştirdiğini belirtmesidir.

Esasen bizim araştırmamızı önemli kılan, İslam dinindeki ibadetlerin ruhsal boyutunu konu edinmiş olmasıdır. Çünkü İslam dinindeki ibadetler, Allah ile karşılıklı sevgi ve yakınlaşma ifadesidir. Bu duygular içerisinde ibadetlerini ifa eden, rabbinin sevgisini ruhunun derinliklerinde hisseder.

Araştırmanın bir diğer önemi ise, İslam dinindeki ibadetlerin Kur'an-ı Kerim'de belirtilmiş olması ve Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından nasıl yapılacağının çerçevesinin çizilmiş olmasıdır. Belirtilen bu çerçeve içerisinde ibadetlerini yerine getiren insan, ruhsal açıdan hayattan zevk almasını bilendir.

Araştırmayı önemli kılan bir diğer husus da, ibadetlerin Allah'ı ve ahireti hatırlatıcı özelliğinin olmasıdır. Çünkü bütün kötülüklerin başlangıcı ve anahtarı Allah korkusunun ve sevgisinin kalplerden silinmiş olmasıdır. Nasıl ki, insanın her gün birkaç defa karşılaşp karşılıklı olarak sohbet ettiği birini unutması söz konusu değilse, aynı şekilde Allah ile karşılıklı diyalog hüviyetini taşıyan ibadetlerini devamlı olarak ifa edenin Allah'ı unutması mümkün değildir.

4. ARAŞTIRMANIN METODU

İnsanın hedeflediği ve yapmayı planladığı işlerinde başarıya ve daha kesin sonuçlara ulaşabilmesi için her şeyden önce takip etmesi gereken güvenli yolları yani metotları belirlemesi gerekir. İnsanın, herhangi bir amaca varmak için önceden belirlediği bir yolu ve yöntemi olduğuna göre biz de bu araştırmamızı konunun özelliğini dikkate alarak belli bir yöntemle sürdürmeye çalıştık.

Bir ilmi eserin geçerlilik ve güvenilirlik değeri olan materyalin toplanması ve aynı değer ve ölçüler göz önünde tutularak işlenmesinin gerekliliğine inanarak araştırmamızda bu prensiplere uymaya gayret ettik. Yani her şeyden önce, araştırma konusuyla ilgili çeşitli eserlerden derlediğimiz bilgileri bir sınıflandırmaya tabi tuttuk. Derlediğimiz bilgiler bazen benzer, bazen de farklı çıktı. Bu itibarla biz de bu

benzer ya da farklı bilgileri, kendi aralarında çözümleme yöntemiyle belli bir biçimde ayrıştırarak, kendi aralarındaki münasebetler çerçevesinde araştırmamıza belli ölçüde, açıklamalı bir biçimde yansıtmaya çalıştık.

Bilimsel araştırmalarda herhangi bir konu incelenirken durum ve imkânlarla göre çeşitli araştırma şekilleri olduğu bilinmektedir. Biz daha çok İslam'ın temel iki kaynağı olan Kur'an-ı Kerim ve Hadis kitaplarından yararlandık. Ayrıca bu iki kaynağı irdeleyerek mufassal ve muhtasar olarak tedvin edilmiş klasik kaynaklardan ve son dönemde yapılan ilmi çalışmalardan kronolojik sıralamayı gözeterek faydalanmayı da ihmal etmedik.

Araştırma ve incelemelerimizde kazandığımız bilgiler yanında anılan ibadetlerin insanın ruhsal dünyası üzerindeki etkilerini gözlemlerimizle de desteklemeye gayret gösterdik.

Konumuzun giriş kısmında, çalışmanın bütününe yönelik olarak araştırmanın konusuna, önemine, amacına ve metoduna değindik. Çünkü bir araştırmanın konusunun, öneminin, amacının ve metodunun iyi bilinmesi ve belirlenmesi araştırmanın anlaşılması açısından yararlı olacaktır.

Araştırmamızın birinci bölümünde, genel anlamda “ibadet” kelimesinin Kur'an-ı Kerim'de hangi anlamlarda kullanıldığının bilgisine yer verdik. Yine bu bölümde ibadetin hikmetini, önemini ve insanın ruhsal dünyasına olan etkisini Kur'an ve Hadis bağlamında ele almaya çalıştık.

İkinci bölümde ibadât-ı mersûme olarak da adlandırılan namaz, oruç, zekât ve hacc ibadetlerini ele aldık. Bu bölümü birkaç başlık altında ele almak doğru olur düşüncesiyle, ilk olarak bu ibadetler hakkında genel bir açıklama yapma gereği duyduk. Ardından bu ibadetlerin, konuluş hikmetlerinin neler olduğunu ve ne gibi öneme haiz olduklarını açıklamaya çalıştık. Son olarak da bu ibadetlerin, insanın ruhsal dünyası üzerinde ne derece etkili bir güce sahip olduklarını ele alarak incelemeye çalıştık.

Üçüncü bölümde ise sözsel ibadetlerden zikir ibadetini birkaç başlık altında ele alarak incelemeye çalıştık. Bunun için öncelikle konuyu Kur'an-ı Kerim'de tetkik ederek, Kur'an'da “zikir” kelimesine yüklenen anlamları, tefsirler yardımıyla açıklamaya çalıştık. Yine bu bölümde zikrin faziletinden, çeşitlerinden ve insan dışında diğer varlıkların zikrinden bahsettik. Son olarak da zikrin insanın ruhsal dünyasına olan etkini incelemeye çalıştık.

Dördüncü bölümde ise, zikrin ibadat-ı mersume ile olan münasebetini ele almaya çalıştık.

1. BÖLÜM

1. GENEL OLARAK İBADET KAVRAMI

1.1. İBADET'İN SÖZLÜK ve TERİM ANLAMI

Arapçada “عبد” kökünden gelen, kulluk ve kölelik için de kullanılan “ibadet” kelimesi, sözlükte, boyun eğme, tevazu gösterme, tâbi olma, huşuyla beraber itaat etme,⁴ iktidar sahibi birine karşı baş eğme ve onun karşısında her türlü mukavemet ve isyanı terk ederek tam bir bağlılıkla ona bağlanma,⁵ bir işi azim ve hırsla yapma vb. anlamlara gelmektedir.⁶ Ayrıca ibadet kavramı, “kurbet” (yakınlık) ve “taat” kavramlarının anlamını da içermektedir. Bu anlam bağından dolayı ibadet eden insan, hem Allah’a yaklaşmış, onu tanıyıp kulluk etmiş, ona boyun eğmiş ve hem de ona itaat etmiş olur.⁷ İstilahî açıdan ise ibadet, Allah’ın sevdiği ve razı olduğu bütün fiillere denir.⁸ Bu, semavî dinlerin kullanmış olduğu bir ıstılahtır. Ancak semâvî dinlerin haricinde, kutsal sayılan varlıklara yapılan tazimlere de ibadet denildiği malumdur. Bundan dolayı ibadet, “Başkasına tazim kastıyla yapılan fiillerden ibarettir”⁹ şeklinde bir tanım yapılırsa bu tanım, daha kapsayıcı ve bütüncül olur.

İbadet denince çoğunlukla “Allah’a karşı kulluk görevini yerine getirmek amacıyla muayyen bir zamana veya mekâna bağlı ve nasıl yapılacağı kesinleşmiş bedenî, malî veya hem malî hem de bedenî olan karma bir takım merasim ve fiiller” şeklinde tanımlanan dar bir anlam akla gelmektedir. Oysa ibadet kelimesinin ıstilahî anlamını ve Kur’an içerisindeki bütünlüğünü göz önüne aldığımızda onun çok daha şümullü olduğunu görürüz. Bu itibarla ibadeti daha geniş anlamıyla şu şekilde

⁴ Cemaleddin Muhammed Ebu’l Fadl İbn-i Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, Darü’l-Fikr, Beyrut, 1997, III. 273; Muhammed b. Yakub el-Firuzâbâdî, *el-Kâmusü’l-Muhit*, Daru İhyai’t-Türasi’l-Arabî, Beyrut, 2000, I. 431; Muhammed b. Ebubekir b. Abdülkadir er-Razi, *Muhtarü’s-Sihah*, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1995, 467.

⁵ Seyyid Ebu’l-A’lâ el-Mevdûdî, *Kur’an’ın Dört Temel Terimi*, (Terc.: Mahmut Osmanoğlu) Özgün Yayıncılık, İstanbul, 1996, 105.

⁶ Ali Ünal, *Allah Kelâmı Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Mealî*, Define Yayınları, İstanbul, 2006, 6.

⁷ Erişim: [http://www.ahmedkalkan.net/], Ahmet Kalkan, *Kur’an Kavram Tefsiri*, Erişim Tarihi: 16 Haziran 2007.

⁸ Muhammed b. Muhammed Ebu Suud el-Umâdî, *İrşadü’l-Akli’s-Selim ilâ Mezâya el-Kur’ani’l-Kerim*, Daru İhyai’t-Türasi’l-Arabî, Beyrut, tsz. I. 16.

⁹ Fahrüddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer er-Razi, *et-Tefsiru’l-Kebir (Mefatihü’l-Gayb)*, Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1990, I. 196.

tanımlamak uygundur: “İbadet, yapılmasında sevap olan, Allah’a yakınlık ifade eden ve yalnız O’nun emirlerini yerine getirmek ve rızasını kazanmak niyetiyle yapılan her türlü fiile denir.”¹⁰

O halde Allah’ın razı olduğu bütün davranışlar ve hatta kimi düşünüş ve inanışlar da ibadet kapsamına girer. Bir diğer deyişle, salih (doğru ve güzel) kabul edilen bütün amellerin yapılması bir ibadet sayılır. Çünkü yüce Allah, insanlardan güzel davranışlarda bulunmayı ve dinî hükümlere uymayı istemektedir.¹¹

Her ne kadar farklı kavramlarla ifade edilmiş olsa da, yukarıda ifade edildiği gibi ibadet, bütün dinlerde mevcuttur. Tüm dinlerde bu kavrama yüklenen anlam aynıdır. Çünkü her dinde insanlar, ibadeti, acziyet, sığınma, yüceltme, sevgi ve korku gibi duygularla tanrıya veya tabiatüstü varlığa, bir saygı ve ta’zim ifadesi olmak üzere, belli davranışlar şeklinde yerine getirmektedirler. Dolayısıyla bu kavram, insanda, her şeyden üstün olarak kabul edilen bir varlığa karşı hissedilen duyguyu harekete geçiren ve çeşitli davranışlarda tezahür eden derunî ve evrensel bir davranışı ifade etmektedir.¹²

İbadet, özelliği ve onu uygulayanı açısından üçe ayrılmaktadır. Bunlar sırasıyla bedenî, malî, hem bedenî hem malî ibadetlerdir.

Bedenî ibadet, beden ile yapılan ibadetlerdir. Namaz kılmak ve oruç tutmak gibi.

Malî ibadet, mal ile yapılan ibadettir. Zekât ve sadaka vermek gibi.

Hem malî hem bedenî ibadet; Hem vücutla hem de mal ile yapılan ibadetler bu kategoriye girmektedir. Buna en güzel örnek cihaddır. Zira cihad, din için malıyla ve canıyla, çalışıp çabalamak ve gerekirse bu uğurda savaşımdır. Hacc da hem malî hem bedenî ibadetler arasında sayılmaktadır.

Alusî (ö: 1270/1854) ibadeti, yapanın niyetine göre üçe ayırmaktadır:

1- Allah’a, sevabını umarak ve azabından korkarak ibadet etmek. Yani Cennet ümidi veya Cehennem korkusu ile ibadet etmek.

¹⁰ Kalkan, *a.g.y.*, Erişim Tarihi: 16 Haziran 2007.

¹¹ Hüseyin K. Ece, *İslam’ın Temel Kavramları*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1999, 282.

¹² Mustafa Sinanoğlu, “İbadet” md., *TDVİA*, İstanbul, 1999, XIX. 234.

2- Allah’a ibadetle şereflenmek veya onun emirlerine uymuş olmak ve kabul etmiş olmak için ibadet etmek.

3- Allah’a ibadet ve tazime lâyık olduğu için ibadet etmek. Bu, ibadetin en yüksek derecesidir.¹³

1.2. KUR’AN’DA İBADET KAVRAMININ KULLANIMI

İbadet kelimesi, Kur’an-ı Kerim’de en çok kullanılan kavramlardan birisidir. Bu kelime, Kur’an-ı Kerim’de değişik kiplerde 131’i kul ve kölelik, 142’si de kulluk etmek ve ibadet etmek anlamlarında toplam 273 yerde geçmektedir.¹⁴

Ancak Kur’an’da geçen “ibadet” kavramına baktığımızda dikkatimizi çeken ilk şey, ibadetin iki unsurdan oluştuğudur. Bunlar:

1- Kulluk.

2- İtaat.

Kulluk, kişinin yaşantısını inancının gerektirdiği şekilde disiplinize etmesi ya da belirlemesidir.¹⁵ Diğer bir deyişle kulluk, insanın en üstün olarak kabul etmiş olduğu varlıkta bir kudsiyet ve yüceliğin var olduğunu kabul edip O’na boyun eğmesi ve O’nun istediği veya istediğini zannettiği şekilde hareket etmesidir. Kulluk, ibadetin ilk ve asıl şeklidir. İtaat ise bu kulluğun üzerinde gerçekleşir. Kulluk, temel unsur olup itaat ona bağlı olarak var olur.¹⁶

1.2.1.KULLUK (TAPINMA) ANLAMINDA İBADET KAVRAMI

İnsan, Allah’ın yarattıkları arasında şuurlu, doğruyu ve yanlış ayırt etme yeteneğine sahip bir varlıktır. Bu nedenle insan, Allah’ın varlığının delillerini, üstün yaratma gücünü kavrayabilecek, dünya ve ahiret hayatının gerçek amacını anlayabilecek kapasitededir.

¹³ Şahabeddin Seyyid Mahmud Alusî Ebu’l Fadl, *Ruhu’l-Meânî fî Tefsiri’l-Kur’ani’l-Azim ve’s-Sebi’l-Mesani*, Daru’l-Fikr, Beyrut, 1997, I. 86.

¹⁴ Mahmut Çanga, *Kur’an-ı Kerim Lüğati*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2005, 314–315.

¹⁵ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998, 179.

¹⁶ Seyyid Ebu’l-A’lâ el-Mevdûdî, *İslamî Kavramlar*, (Terc.: Süleyman Akyüz), Pınar Yayınları, İstanbul, 2002, 12.

İnsanın sahip olduğu bu üstün özellik, ona birtakım sorumluluklar yükler. Çünkü tüm bunları kavrayabilen bir insan, asıl “kulluk” etmesi gereken gücün Allah olduğunu ve Allah’tan başka ilah olmadığını da anlayabilir.

Ancak insanın sahip olduğu bu üstün özellikleri, zaman zaman nefsinin ve şeytanın da desteğiyle, kendisini Allah’a kulluk yapmaktan alıkoymaktadır. Tarihi süreç içerisinde her millet içinde Allah’a kulluk yapmayı unutup nefsinin ve şeytanın esaretine girenlerin sayısı bir hayli fazladır. İşte bu tür durumlarda Cenab-ı Allah, elçileri vasıtasıyla insanları, başka bir takım hikmetlere de bağlı olarak yalnız kendisine “kulluk” etmeye davet etmekte, aksine davrananları ise uyarmaktadır.¹⁷

Kur’an-ı Kerim’de geçen ibadet kavramının kulluk (tapınma), manasında kullanıldığı ayet-i celilerden bir kaç şunlardır:

إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيُسَبِّحُونَهُ وَلَهُ يَسْجُدُونَ

Kuşkusuz Rabbin katındakiler O'na ibadet etmekten kibirlenmezler, O'nu tesbih eder ve yalnız O'na secde ederler. (A'raf, 7/206) ayetinde geçen “ibadet” kelimesi “kulluk” (tapınma) anlamında kullanılmıştır.¹⁸

قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ وَلَا أَنتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ وَلَا أَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ

De ki: Ey kâfirler! İbadet ettiklerinize ibadet etmem. Siz de ibadet ettiğime ibadet etmezsiniz. Ve ben ibadet ettiklerinize ibadet edecek değilim. Siz de ibadet ettiğime ibadet edecek değilsiniz. (Kafirûn, 109/1–5) ayetlerinde geçen “ibadet” kelimesi “kulluk” (tapınma) anlamında kullanılmıştır.¹⁹

إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ

Yalnız sana ibadet eder ve yalnız senden yardım dileriz. (Fatiha, 1/5) ayetinde geçen “ibadet” kelimesi “kulluk” (tapınma) anlamında kullanılmıştır.²⁰

Bunlar ve bunlara benzer, daha birçok ayette,²¹ ibadet kelimesinin “kulluk ve

¹⁷ Örnek olarak bkz.: A'raf, 7/59.

¹⁸ Nasruddin Ebu Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydavi, *Envarü't-Tenzil ve Esrarü't-Te'vil*, Daru'l-Kutübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, I. 374.

¹⁹ Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Camiu'l-Ahkami'l-Kur'an*, Daru'l-Hadis, Kahire, 1996. XX. 225.

²⁰ Muhammed b. Ali eş-Şevkanî, *Fethü'l-Kadir, el-Cami' Beyne Fenni'r-Rivaye ve'd-Diraye min İlmi't-Tefsir*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1983, I. 35.

²¹ Bazı ayet örnekleri için bkz. Bakara, 2/21–83; Âl-i İmran, 3/51–64; Nisa, 4/36–172; Mâide, 5/72–76.

tapınma” olarak anlaşılmış olması, bu kavramın içinde kâmil manada “sevgi, korku ve boyun eğme” olduğunu göstermektedir. Zaten bu üç durum, ibadetin temelini oluşturmaktadır.

1.2.2. İTAAT ve İRADÎ EYLEM ANLAMINDA İBADET KAVRAMI

Yüce Allah’a ibadet etmenin belli bir çerçevesi olmasıyla birlikte, Allah’a ibadet etmek, hayatın her anında, her hareketinde, Allah’ın koymuş olduğu hükümlerine uymak ve hükümlerini insanlara ulaştırmada elçilik görevini üstlenen Peygamberlerin göstermiş olduğu yoldan yürümek demektir. Bu itibarla ibadet, Allah’a imandan, onun iradesine uygun her türlü ahlakî davranışa kadar bütün eylemleri içine almaktadır. Zaten ihlâslı bir niyet olduğu sürece hayatın tamamında yapılan her türlü faaliyet ibadet hükmünde değerlendirilebilir. Çünkü varlık, canlı-cansız, bütünüyle ibadet halindedir:

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُسَبِّحُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالطَّيْرِ صَاقَاتٍ كُلُّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ
وَتَسْبِيحَهُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ

Göklerde ve yerde bulunanlarla dizi dizi kuşların Allah’ı tesbih ettiklerini görmez misin? Her biri kendi duasını ve tesbihini (öğrenmiş) bilmiştir. Allah, onların yapmakta olduklarını hakkıyla bilir. (Nur, 24/41).

Kâinatta yaşamını sürdüren mikroskobik varlıktan en büyük gezegene kadar her şey yüce Allah’ın emirlerine itaat etmektedir. Bu hükümlere itaat konusunda insan ve cin hariç diğer varlıklar için bir başka seçenek yoktur. Çünkü diğer varlıkların ibadet faaliyetinden söz eden ayetler, bu faaliyet için daha çok “tesbih” tabirini kullanarak yapılan bu ibadete de teshiri (zorunlu, ister-istemez) ibadet demektir. İnsan ve cin de varlıklar bütünüünün birer parçası olarak bu ibadetin içindedirler. Fakat insana ve cine bir irade verilmiş, bu iradi tercihin sonunda Allah’a (c.c.) itaati bir tür iradeye dayalı olarak sergilemesi beklenir.²²

Kur’an-ı Kerim, insanın iradî eylem olarak yapmış olduğu ibadeti, daha çok “itaat” anlamında kullanmaktadır. İbadet kelimesinin, ‘itaat’ anlamında zikredildiği ayetlere geçmeden önce, “itaat” kelimesinin genel anlamı üzerinde kısaca durmakta

²² Abdulhakim Yüce, *Gece İbadeti*, Kaynak Yayınları, İzmir, 2001, 1.

fayda görüyorum:

İtaat kelimesi, sözlükte, boyun eğmek, yumuşak davranmak, birinin emir ve yasağına isteyerek uymak anlamındadır. Dinî bir terim olarak ise Allah ve peygamberin emir ve yasaklarına isteyerek uymak, yapılmasından dolayı sevap elde edilen herhangi bir ameli yapmaktır.²³

Bir yerde itaatin söz konusu olabilmesi için bir emrin ve bir isteğin olması gerekir. Onun içindir ki, Kur'an-ı Kerim'de, verilen her emre mutlak itaat istenmiştir. İbadet etmek de mutlak yapılması istenen emirlerden olduğu için, zaman zaman 'itaat' anlamlarında da kullanıldığını görmekteyiz. İbadet kavramının "itaat" anlamında kullanıldığı ayetlerden bir kaçını şöyle sıralayabiliriz:

أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ

Ey Âdemoğulları, şeytana ibadet etmeyin. Çünkü o, sizin için apaçık bir düşmandır.” demedim mi? (Yasin, 36/60). Ayette geçen “Şeytana ibadet etmeyin” ifadesini Fahrettin Razi (ö: 606/1210) “Şeytana itaat etmeyin” şeklinde tefsir etmekte ve niçin böyle tefsir ettiğinin delilini de şu şekilde ifade etmektedir: “Yasaklanan şey, sadece şeytana secde etmemek değildir. Aksine onun emirlerini kabul edip ona itaat etmek de yasaktır. Çünkü itaat etmek de bir ibadettir.”²⁴

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَاشْكُرُوا لِلَّهِ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ

Ey iman edenler! Sizi rızıklandırdığımız temiz şeylerden yiyin ve Allah'a şükredin! Yalnız O'na ibadet ediyorsanız. (Bakara, 2/172) Ayette geçen “Ona ibadet ediyorsanız” ifadesini Taberî (ö:224/839) “Eğer onun emrine inkıyad etmiş ve emrini duyup itaat etmişseniz” şeklinde tefsir etmektedir.²⁵

قُلْ هَلْ أُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذَلِكَ مَثُوبَةً عِنْدَ اللَّهِ مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ وَجَعَلَ مِنْهُمْ الْقِرَدَةَ وَالْخَنَازِيرَ وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ أُولَئِكَ شَرٌّ مَكَانًا وَأَضَلُّ عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ

De ki: Allah katında cezası bundan daha kötü olanı haber vereyim mi? Allah'ın lanetlediği ve ona gazab ettiği, içlerinden maymunlar, domuzlar yaptığı ve tağut'a ibadet edenlerdir. İşte onlar yerleri daha kötü olanlar ve doğru yoldan daha çok sapanlardır. (Maide, 5/60). Ayette bahsedilen “Tağut'a ibadet” sözünden

²³ İsmail Karagöz, “İtaat Kavramı”, *Diyanet İlmî Dergisi*, XXXV–4, Ankara, 1999, 41–42.

²⁴ Fahrüddin er-Razi, *a.g.e.*, XXVI. 125.

²⁵ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Halid et-Taberî, *Camîu'l-Beyan an Te'vil'i Âyi'l-Kur'an*, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, 1998, II. 88.

kastedilen mana Tağut'a itaattir.

Tağut, sözlükte haddi aşan isyan eden anlamındadır. Ayrıca zorla insanları kendisine itaat ettiren insan (Nemrut ve Firavun gibi) veya sihirbazlar ve kâhinler için kullanılan bir isimdir. Tağut kelimesi, bunların her birine isim olabileceği gibi, tümüne birden de denilebilir.²⁶ El-Cubbanî'ye göre Tağut, İsrailoğullarının kendisine taptığı buzağıdır. İbn-i Abbas (r.a) ve Hasan Basri (r.a.)'ya göre ise o şeytandır. Diğer bir kısım âlime göre ise Tağut, Kâhinler ve Allah'a isyan hususunda kendisine itaat edilen kimsedir.²⁷ Ayrıca İsrailoğullarının âlimleri manasına geldiği de söylenmiştir.²⁸

1.3. İBADETİN HİKMETİ ve ÖNEMİ

İbadet, yalnız Allah'ın emrini yerine getirmek ve onun rızasını kazanmak maksadıyla yapılır. Allah katında makbul olan ibadet, hiçbir menfaat düşüncesi olmadan böyle halisane bir niyetle yapılan ibadettir. Bununla beraber, Rabbimizin emirlerinde birçok hikmetler, bizim için maddî ve manevî pek çok faydalar olduğunda şüphe yoktur.

İbadetlerin, sadece Allah'ın emri olduğu için yerine getirilmesi gerektiği ve emir varken de herhangi bir hikmet aramaya gerek bulunmadığı fikri, ilk etapta düşünülse de insanlar tarafından bilinsin bilinmesin her emrin mutlaka bir hikmet ve maslahatı vardır. Bu bakımdan insanın, herhangi bir emri uygularken o emirde ne gibi amaçlar gözetilmiş olabileceğini düşünmesi ve ondaki hikmetleri ve maslahatları anlamaya çalışması onu, farklı bir şuur ve farklı bir boyuta taşıyabilir.²⁹

İbadetler, dinin özünü teşkil eden iman esaslarından sonra dinde ikinci önemli halkayı oluşturur. Diğer bir ifadeyle din, en yalın biçimiyle Allah'a inanma ve O'na ibadet etme olduğundan inanç ve ibadet sistemleri, dinin aslî unsurlarını meydana

²⁶ Ebu'l Kasım el-Hüseyin b. Muhammed er-Rağıb el-İsfahanî, *Müfredâtu Elfazi'l-Kur'an* (thk.: Safvan Adnan Davudî), Daru'l-Kalem, Dimaşk, 2002, 520.

²⁷ Alusî, *a.g.e.*, IV. 257.

²⁸ Fahrüddin er-Razi, *a.g.e.*, XII. 32.

²⁹ Ali Bardakoğlu ve bşk., *İman ve İbadetler İlmihali*, TDVY, Ankara, 2003, I. 218.

getirir.³⁰

Yapılan ibadetlerin hikmetlerinden biri şudur: İbadetler, ruhu, merhamet, şefkat, sevgi ve muhabbet duygularıyla beslemek ve bu sayede insanın çevresiyle daima iyi ilişkiler kurmasını sağlamak ve belli ahlakî alışkanlıkları kazanıp topluma faydalı bir birey kazandırmaktır.

İnsan, zayıf ve sınırlı güce sahiptir. Hayatta çeşitli zorluklarla ve görünür görünmez şer güçlerle karşı karşıya gelebilir. Hatta zaman zaman arzu ve şehvetlerinin esaretine girebilir. İşte o vakit, o zayıf ve fani insanın, o sıkıntılarından kurtulması ancak Yüce Allah’la bağ kurmasıyla gerçekleşebilir. İbadetin önemi ve değeri, işte bu noktada ortaya çıkar.³¹ Zira ibadetlerin hikmetlerinden biri de insanı fuhuşattan alıkoymasıdır.³²

İbadet, insanın yüce yaratıcısına yaklaşmasını sağlayan bir vasıta ve aynı zamanda sıkıntılardan uzak tutup onu koruyan bir barınaktır. Hayatta bunalıma giren ve ümitsizliğe kapılan insanlar, ibadet vasıtasıyla Allah’ın rahmetine nail olup huzura kavuşurlar.³³

İbadetin bir diğer hikmeti de, insanı, kendisini kuşatan zaman dilimi ile birlikte uçsuz bucaksız varlıklar âlemi içersindeki konumunu algılamasına vesile olup ona göre davranmasını sağlamasıdır. Kişinin kendisini tanımasına yarayan bu davranış neticesinde fert, kendisine güven duyarak huzura erişmektedir.

İbadet, kalbi fenalıklardan ve kötü eğilimlerden temizleyerek insan ahlakının yükselmesine vesile olur. İbadet karakteri de sağlamlaştırır. Gönülden ve içten Allah’a teveccüh eden mümin yalandan, tembellikten, günahattan kaçınır; İslam’ın koyduğu dinî ve ahlaki esaslara samimiyetle bağlanır ve inanır.³⁴

³⁰ Ferhat Koca, “İslam’da İbadet”, md., *TDVİA*, İstanbul, 1999, XIX. 234.

³¹ Seyid b. Hüseyin el-Affânî, *Gece Yolcuları* (Terc.: Savaş Kocabaş), Polen Yayınları, İstanbul, 2005, 43-44.

³² Örnek olarak bkz.: Ankebût, 29/45.

³³ Seyfettin Yazıcı, *Açıklamalı İbadet Rehberi*, TDVY, Ankara, 1996, 7-8.

³⁴ Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1968, 172.

İbadet'in hikmetlerinden bir diğeri de imanı takviye etmesidir. Zira Allah'a sadece iman edip ibadeti bir kenara bırakmak, kuru bir toprağa çekirdeği atıp fidan olmasını beklemek gibidir. Nasıl ki, çekirdek, gelişip büyümesi için suya ihtiyaç duyuyorsa, aynı şekilde Allah'a olan imanın da gelişmeye, sağlamlaşmaya ve dış güçlere karşı korunmaya ihtiyacı vardır. İşte ibadet, imanın bu ihtiyacını giderecek tek kuvvettir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.), imandan tat almayı ibadet etmeye bağlamıştır.³⁵

Ancak ibadetin hikmeti ve önemi üzerinde düşünürken onu bir tek boyuta indirgemek hem ibadetin mahiyeti hem de bu ibadeti yerine getirenlerin bulundukları mertebe ve seviye bakımından doğru değildir. Çünkü herhangi bir seviyedeki bir insan için ibadetin amacı, sadece imtihan ve deneme iken, bir üst seviyede bulunan biri için ibadetin amacı, nefsin terbiye edilmesi ve disiplin altına alınmasıdır. Belki daha üst bir seviye için ise Allah'a ibadet, bütün bu amaçların üstünde ve ötesinde gönüller için üstün bir haz, ruhlar için bir vuslat ve insanın ruhen mutluluğu olacaktır.³⁶

Neticede diyebiliriz ki, ibadetlerin meşru kılınmasındaki hikmetler ve yararlar her türlü düşüncenin üstündedir. İbadet eden bir insan yaptığı bu ibadetle Allah'a bir borç vermiş olur. Fakat bu borç karşılığı misli misline mutlak olarak iade edilecek cinsten bir borç değildir. Bundan dolayı, ibadet yalnız Yüce Allah'ın rızası için ve ona şükür ve saygı için yapılır. Ayrıca ibadetin insana yararı olmadığı düşünülse dahi, insan yine bunu bir kul görevi bilerek, sadece Allah'ın emrine uymak için yerine getirmeye çalışmalıdır. Bu düşünceler içersinde ibadetini yapan bir insan, ibadete harcayacağı dakikaları, hayatının en mutlu ve neşeli zamanı olarak kabul eder.

1.4. İBADETİN GAYESİ

İbadette asıl gaye, Allah'ın rızasına ermek, bir anlamda takva sahibi olmak, bununla dünya hayatını düzene koymak, iyi bir insan olabilmek ve öldükten sonra da

³⁵ Bkz.: Ebu Davud, Süleyman İbnu'l-Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistanî, *Sünen-u Ebi Davud*, (thk.: Muhammed Muhyeddin Abdülhamid) Zekât, 4, Daru'l-Fikr, Beyrut, tsz., I. 496.

³⁶ Bardakoğlu ve bşk., *a.g.e.*, I. 218.

Cenneti kazanmaktır.

İbadet duygusu ve ihtiyacı, insanoğlunun ruhî yapısında doğal olarak vardır. Bu gerçeği Mevdûdî (ö:1399/1979) şu şekilde dile getirmektedir: “Öncelikle şu kesinlikle bilinmelidir ki, ibadet düşüncesini insanlar oluşturmamışlardır. O yaratılıştan gelen bir duygudur. Bunun doğruluğu, zamanın, mekânın ve toplumların değişmesine rağmen ibadet düşüncesinin bir türlü değişmemesi özde hep aynı kalmasıyla birlikte düşünüldüğünde rahatlıkla görülebilir... Bu aynen, insanın yapısı gereği acıktığında açlığını gidermek için gıda araması, üşüdüğü veya sıcaktan bunaldığında kalın giyecek veya serin bir yer araması gibi yaratılıştan gelen bir özelliktir ve insanlar ibadet etme ihtiyacını çeşitli şekillerde gidermişlerdir ve gidermektedirler. İsmi “ibadet” olmasa, şekilleri farklı bile olsa bu değişmez bir hakikattir.”³⁷

İnsanlar, bu ibadet ihtiyacını gidermek için tarih boyunca pek çok yola başvurmuştur. Peygamberlerin getirmiş olduğu dinlerden ve bu dinlerin emrettiği ibadetlerden uzaklaştıkça şaşkına dönmüş ve tapınma duygularını tatmin etmek için de bir takım hayalî şeylere, güneşe, yıldızlara, rüzgâra, ateşe, şeytana ve bunların taştan ve topraktan yapılmış sembollerine ibadet etmeye başlamışlar.

Oysa Cenab-ı Allah, en güzel surette yaratıp³⁸ onu yaratılan diğer varlıklardan üstün tuttuğu³⁹ ve göklerde ve yerde olanların tümünü kendisine musahhar kıldığı⁴⁰ insanı, sadece kendisine ibadet etmesi için yaratmıştır.⁴¹ İnsanın bu görevini gereği gibi ifâ etmesi için de onu çeşitli yeteneklerle donatmıştır. Hatta Elçiler ve kitaplar göndermek suretiyle de bu görevini nasıl yapacağını kendisine bildirmiştir.⁴²

İşte bu noktada, insanlığın dini tecrübesinde geniş bir yeri olan ibadetin, temelde iki varlığa yapıldığını görmekteyiz. Allah’a ve Allah dışında diğer

³⁷ Mevdûdî, *İslamî Kavramlar*, 10–11.

³⁸ Örnek olarak bkz.: Tin, 95/4.

³⁹ Örnek olarak bkz.: İsra, 17/70.

⁴⁰ Örnek olarak bkz.: Casiye, 45/13.

⁴¹ Örnek olarak bkz.: Zariyat, 51/56.

⁴² İsmail Karagöz, *Kur'an'da İbadet Kavramı*, Şule Yayınları, İstanbul, 1997, 52.

varlıklara.

1.4.1. ALLAH'A İBADET

Allah-u Teala, insanı, diğer canlılardan ayrı özelliklere sahip olarak yaratmış ve onu bütün yaratıklardan üstün kılmıştır. Bu hususu yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'de şu şekilde ifade etmektedir:

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى
كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا

Biz, hakikaten insanoğlunu şan ve şeref sahibi kıldık. Onları, (çeşitli nakil vasıtaları ile) karada ve denizde taşıdık; kendilerine güzel güzel rızklar verdik; yine onları, yarattıklarımızın birçoğundan cidden üstün kıldık (İsra, 17/70).

Bu üstünlüğü sebebiyledir ki, insanoğlu, kâinatta kendisinden daha büyük ve kuvvetli varlıkları etkisi altına alarak onları kendi istifadesinde kullanmaktadır. Cenab-ı Allah'ın insanı yeryüzünün halifesi olarak yaratmasının da hikmeti, bu olsa gerektir. Yüce Allah'ın nice yarattıkları içerisinde halifelik görevini insana vermesi ve insanın da bu görevi üstlenerek yerine getirmeye çalışması, onun için en büyük bir şereftir.⁴³

Her insan, doğar doğmaz kendini sayısız nimetler içerisinde bulur. Hatta bu nimetlerden kimileri daha doğmadan, ana rahminde iken kendisine verilir. Bundan dolayı, insanın, varlığının bekası için muhtaç olduğu sayısız nimetleri kendisine veren yüce yaratıcısı Cenab-ı Allah'a karşı bir minnet duyması gerekir. Duyduğu bu minneti de davranışlarıyla göstermesi vicdanî bir görevdir. Saf vicdan sahipleri, bunu böyle kabul ederler ve Allah'a karşı görevlerini yerine getirmeyi, sadece ona ibadet etmek suretiyle yerine getirirler.⁴⁴

İnsan, iyiliklerini gördüğü kimselere karşı daima kendisini borçlu hisseder ve her vesile ile bu borcunu ödemek ister ve bundan haz da duyar. Bu, insanın yaratılışında var olan bir özelliktir. Değil insanlar, bazı hayvanlar bile kendilerini

⁴³ Mustafa Ünver, *Kur'an'dan Mesajlar*, Sidre Yayınları, Samsun, 2000, 81–82.

⁴⁴ Eyüp Sanay, *Gurbetçinin El Kitabı*, DİBY, Ankara, 1998, 88.

yedirip içiren ve barındıran insanlara bağlılık gösterir ve yapılan iyiliğe tavırları ile karşılık vermek isterler. Hâlbuki insanın bu konuda en çok minnet duyması lâzım gelen, hiç şüphe yok ki, Yüce Allah'tır. Çünkü insan, O yüce yaratıcının sayısız nimetlerine erişmiş olarak dünyaya gelmiştir. Allah-u Teala, insanın dünyada yaşamını sürdürebilmesi için kendisine maddî ve manevî nice nimetler verdiğini ve yaratılan her şeyi kendisine musahhar kıldığını da şu şekilde ifade getirmektedir:

أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً

Allah'ın, göklerde ve yerdeki (nice varlık ve imkânları) sizin emrinize verdiğini, nimetlerini açık ve gizli olarak size bolca ihsan ettiğini görmediniz mi? (Lokman, 31/20).

Cenab-ı Allah, tüm bu nimetlere karşılık insandan bir tek şey istemektedir. O da sadece ona ibadet etmektir. Bu isteğini pek çok ayet-i celilede de dile getirmektedir. O ayetlerden biri şudur:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ

Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet ediniz. Umulur ki, korunmuş olursunuz (Bakara; 2/21).

Ayet-i kerime ile bütün insanlar tevhide ve tevhidin hedefi olan ibadete davet ediliyorlar. Bir kısım âlime göre, gayr-i Müslimler bu hitabın dışında kalmaktadır. Çünkü insan, önce imanla emrolunur, daha sonra ibadetle mükellef tutulur. “İman etmeden ibadet etmeye çağrılmak gereksizdir” diyenler ekseriyeti teşkil ettiğinden hitabın inkârcıları kapsamadığını söylemek yerinde olacaktır.⁴⁵

Ancak İbn-i Kesir (ö:774/1372), İbn-i Abbas'tan nakille, hitabın kâfir ve münafıkların tümünü de kapsadığını ifade etmektedir.⁴⁶

Cenab-ı Allah, vermiş olduğu nimetlere karşılık yalnız kendisine ibadet edilmesini istediği diğer ayetler şunlardır:

وَاعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا

⁴⁵ Celal Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, Anadolu Yayınları, İzmir, tsz., I. 112.

⁴⁶ İsmail b. Ömer Ebu'l Fida, İbn-i Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Daru'l-Hadis, Kahire, 2002, I. 76.

Allah'a ibadet edin O'na hiçbir şeyi şirk koşmayın (Nisa, 4/36).

...وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِي

Ben sizin Rabbinizim. Öyle ise bana ibadet edin (Enbiya, 21/92).

إِنِّي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدْنِي...

Muhakkak ki ben, yalnızca ben Allah'ım. Benden başka ilâh yoktur. Öyleyse bana ibadet et (Taha; 20/14).

Ayrıca ona ibadet etmekten kaçınanların sonunun ne olacağını da şu şekilde ifade etmektedir:

...إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ

Şüphesiz ki bana ibadeti bırakıp büyüklük taslayanlar aşağılanarak cehenneme gireceklerdir (Mü'min, 40/60).

Bütün bunlar, insanın yaratılışına en uygun davranışın, sadece Allah'a inanmak ve ona ibadet etmek olduğunu gösterir. Zaten, insanın yaratılış gayesinin Allah'a ibadet olduğunu yüce Allah şöyle beyan ediyor:

وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِي

Ben insanları ve cinleri ancak bana ibadet etsinler diye yarattım (Zâriyât, 51/56).

Burada şu hususu belirtmekte fayda vardır; Cenab-ı Allah mutlak gani olduğundan hiçbir şeye ihtiyacı olmadığı gibi, hiçbir varlığın yapmış olduğu ibadete de ihtiyacı yoktur. O, mahlûkatından ibadette bulunmalarını isterken, onlardan yana, onların menfaatine karşılık vermeyi ve öylece onları sonsuz saadete erdirmeyi dilemiştir.

1.4.2. ALLAH'TAN BAŞKASINA İBADET

Kur'an-ı Kerim'de 53 yerde 'Allah'tan başkasına ibadet'ten söz edilmiştir.⁴⁷ Allah-u Teala'nın yaratmış olduğu varlıklara baktığımızda, bu varlıkların iki farklı özellikte yaratıldığını görürüz. İrade sahibi olanlar ve irade sahibi olmayanlar. İrade sahibi varlıkların, yani insan ve cin'in dışındaki bütün varlıklar, kendi lisan-ı

⁴⁷ Karagöz, *Kur'an'da İbadet Kavramı*, 55.

hallerinde, Allah'ın kendilerine vahyettiği işlerini eksiksiz bir şekilde yerine getirerek, Allah'a tam bir teslimiyetle teslim olmuşlardır:

وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنِ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ ثُمَّ كُلِي
مِن كُلِّ الثَّمَرَاتِ فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ ذُلًا

Rabbin bal arısına: “Dağlardan, ağaçlardan ve insanların yaptıkları çardaklardan kendine evler (kovanlar) edin. Sonra meyvelerin her birinden ye ve Rabbinin sana kolaylaştırdığı yoluna boyun eğerek gir.” diye vahyetti (Nahl, 16/68–69).

تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَن فِيهِنَّ وَإِن مِّن شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِن لَّا
تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا

Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O'nu tesbih eder; O'nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur; fakat siz onların tesbihlerini anlamazsınız. Doğrusu O Halim olandır, Bağışlayandır (İsra, 17/44). Ayet-i celileri, kâinatta insan ve cin dışındaki bütün varlıkların, kendi lisan-ı halleriyle Allah'a ibadette bulunduklarını en güzel biçimde açıklamaktadır.

Allah-u Teala, yaratmış olduğu varlıklar içerisinde sadece insana ve cinne irade vererek onları ibadet etmekle yükümlü kılmıştır. Bu yükümlülük hususunda herhangi bir zorlama olmamakla birlikte ısrarla kendisine ibadet etmeyi emretmiş, ibadet edenlere mükâfat, etmeyenlere ise ceza vaad etmiştir. Ancak insan ve cinne verilen bu irade, zaman zaman onları, Allah'ın dışında çeşitli varlıkları ma'bud ve ilah edinmeye ve onlara ibadet etmeye götürmüştür.

Mâbud ve ilâh edinilen varlıklar, ibadet kavramının geçtiği ayetlerde şu şekilde tarif edilmişlerdir:

قُلْ هَلْ أُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِّنْ ذَلِكَ مَثُوبَةً عِنْدَ اللَّهِ مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ وَجَعَلَ مِنْهُمْ الْقِرَدَةَ
وَالْخَنَازِيرَ وَعَبَدَ الطَّاغُوتِ أُولَٰئِكَ شَرٌّ مَّكَانًا وَأَضَلُّ عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ

De ki: Allah katında cezası bundan daha kötü olanı haber vereyim mi? Allah'ın lanetlediği ve ona gazab ettiği, içlerinden maymunlar, domuzlar yaptığı ve tağut'a ibadet edenlerdir. İşte bunlar, mevki itibariyle en kötü ve doğru yoldan en çok sapmış olan kimselerdir (Maide, 5/60).

يَا أَبَتِ لَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلرَّحْمَانِ عَصِيًّا

Babacığım, şeytana ibadet etme, çünkü şeytan Rahman'a isyan etmişti (Meryem, 19/44).

وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ يَقُولُ لِلْمَلَائِكَةِ أَهْؤُلَاءِ إِيَّاكُمْ كَانُوا يَعْبُدُونَ قَالُوا سُبْحَانَكَ أَنْتَ وَلِيِّنَا مَنْ دُونِهِمْ بَلْ كَانُوا يَعْبُدُونَ الْجِنَّ أَكْثَرُهُمْ بِهِمْ مُؤْمِنُونَ

O gün Allah, onların hepsini toplayacak; sonra meleklere: “Size tapanlar bunlar mıydı?” diyecek. (Melekler de:) “Sen yücesin, bizim dostumuz onlar değil, sensin. Belki onlar cinlere tapıyorlardı. Çoğu onlara inanmıştı.” diyecekler (Sebe, 34/40–41).

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki; kâfiri-mü'mini ile her insan, içersinde var olan “bir hakikate inanma duygusu”nu bir şekilde dışına yansıtarak ibadet etmektedir; ancak kimi tağut’a, kimi şeytana, kimi meleklere, kimi cinlere, kimi bunların taştan ve topraktan yapılmış heykellerine ve kimi de yegâne ma’bud olan Allah-u Teala’ya. Çünkü her insan, taşımış olduğu bu “duygu” sayesinde bu nihai hakikate tam bir teslimiyetle bağlıdır. Bu hakikat, insanın yaşamı boyunca hayatı üzerinde etkin bir güce sahip olmakta ve hayatını anlamlandırmaktadır. İnsan ister ona tanrı desin ister demesin, gerçekte O, kişinin tanrısıdır.⁴⁸

Ayrıca insanın bir yarısında şeytanî, diğer yarısında ilahî olmak üzere iki özelliği vardır.⁴⁹ İnsanın bu iki özelliğinden hangisi daha ön plana çıkarsa insan, ona göre hayatını sürdürmekte ve ibadet yaşamını düzenlemektedir. Ya da şöyle söyleyebiliriz; insanın, geleceğini üzerine bina ettiği düşünce ve yaşantı şekli kime dayanıyorsa kişi ona ibadet halindedir.

1.5. İBADETİN RUHSAL BOYUTU

Yeryüzünde varlığını sürdüren her dinin (gerek ilahî ve gerekse ilahî olmayan) kendisine özgü birtakım ibadet şekli vardır. Zaten ibadetsiz hiçbir din tasavvur edilemez. Bundan dolayıdır ki ibadet, dinî yaşamın bir parçası olarak kabul

⁴⁸ H.Ziegler Jesse, “Din Psikolojisi ve Din Eğitimi” (Terc.: Hüseyin Yılmaz), CÜİFD-1, Sivas, 2003, VII. 424.

⁴⁹ Şaban Ali Düzgün, *Sosyal Teoloji İnsanın Yeryüzü Serüveni*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999, 79.

edilmiş ve dindar insanların vazgeçilmezleri arasında kendine yer edinmiştir. Bu özelliğinden dolayı, ibadetin ruhsal yönünü değil de ibadetin dindarların ruhsal dünyaları üzerindeki etkisinden bahsedeceğiz.

İbadetler, aslında Allah rızası için yapılmakla beraber birçok maddî ve manevî fayda içerir. Bu faydalardan biri de, ibadetin insanı ruhsal açıdan mükemmel biri olmaya hazır ve yetkin hale getirmesidir.

İnsan, beden ve ruhtan müteşekkil bir varlıktır.⁵⁰ Bedene etki eden bir durum, aynı zamanda ruha da etki etmektedir. Fahreddin er-Razi, beden ile ruh arasındaki bu münasebete değinerek şunları söylemektedir: “Ruh ile beden arasında hayranlık veren bir münasebet vardır. Çünkü ruh cevherinde meydana gelen her tesirden bir tesir de bedene iner. Bedende meydana gelen her halden de, bazı tesirler ruha yükselir. Baksana insan, ekşi bir şeyi aklına getirip hatırladığında dişleri kamaşır. Kötü bir şeyi ve kızgınlık veren bir hali düşünüp hatırladığında ise, bedeni ısınır. Bütün bunlar, ruhtan bedene geçen birtakım tesirlerdir. Yine insan, herhangi bir amele devam ettiği zaman, ruh cevherinde bundan dolayı köklü ve kuvvetli bir meleke (alışkanlık) meydana gelir. Bütün bu gibi şeyler de, bedenden ruha geçen neticelerdir.”⁵¹

Bedenin gerekli fonksiyonlarını yerine getirebilmesi ve sağlam bir yapıya sahip olabilmesi için çeşitli gıdalara ihtiyacı vardır. Belli bir müddet ihtiyaç duyduğu gıdaları almazsa vücut direncini kaybeder, bu durum, ayakta kalmasını sağlayan hücrelerin ölümüne sebebiyet verir. Aynı şekilde insanın bir diğer yanını oluşturan ruhun da gıdaya ihtiyacı vardır. Ancak ruh, yapısı itibariyle soyuttur. Bu itibarla “Soyut nesnelerin gıdası da soyut olması gerekmez mi?” gibi bir soru akla gelebilir. Bu soruya şöyle cevap verilebilir: İnsan, doğası gereği ruhunda oluşan duygularını, zahirî bir takım davranışlarla çevresine aksettirmektedir. Başka bir deyişle insan, bu duygularını ancak zahirî şekillerle tatmin edebilir. “Beden bir bakıma soyut olan ruhun dünyadaki hem evi, hem de bu hayatı yaşamadaki vasıtasıdır. O dünyayı bedenle, bedenin organlarıyla algılar; beden her tarafına

⁵⁰ Abdülkerim b. Havazin b. Abdülmelik b. Talha Ebu’l Kasım el-Kuşeyrî, *er-Risaletü'l-Kuşeyrî* (thk.: Abdülhalim Mahmud ve Mahmud b. Şerif), Daru'l-Kütübi'l-Hadis, Kahire, 1996, 250.

⁵¹ Fahrüddin er-Razi, *a.g.e.*, XI. 231.

hükmeden görünmez bir güçtür.”⁵² Bu itibarla dindar insanlar tabii olarak, insanoğlunun ruhî yapısında mevcut olan ‘ibadet etme duygusuyla’ soyut olan ruhun gıda ihtiyacını giderirler. Böylece soyut olan ruhun gıda ihtiyacını somut bir şekilde gideren insan, hissen ve ruhen bir bütünlük kazanır. Bu haliyle de ruhsal açıdan rahat edip huzura kavuşur.

İnsan, dini hayatı hem ruhu hem de bedeniyle yani bütün varlığı ile şuurlu bir şekilde yaşar. Çünkü vücut ile şuur birbirleriyle sıkı bir münasebet içindedir. Birinde meydana gelen bir hareket, diğerine de sirayet ederek onu etkilemektedir. İbadetler, çoğunlukla bedensel birtakım hareketler ve davranışlarla yapılır. İbadet esnasında oluşan bu hareketler, şuura sirayet ederek ruhsal bir yoğunlaşmanın meydana gelmesini sağlamaktadır.⁵³ Böylece ibadet eden kimse, dış dünya ile olan bağlarını ve irtibatını tamamen kesmiş olur ve dikkatini yapmış olduğu ibadete verir. O zaman da kişideki bütün ruhsal enerji faaliyete geçerek, yüce yaratıcısı ile olan ilişkisi hat safhaya ulaşır. Bu durum ibadet edenin gücünü arttırarak faaliyetlerine canlılık katar. Ayrıca şuur düzeyinin yükselmesine ve idrakinin güçlenmesine de yol açar.

İbadetler, kul ile Allah arasında manevi bağ kuran ve kulu yüce yaratıcısına ulaştıran ritüellerdir. Yüce yaratıcısıyla irtibat kuran kimse, ibadet duygusunu ve lezzetini kendi bilinçaltına yerleştirerek, ruhsal dünyasını ibadetle süsleyebilir. Ruhsal dünyası ibadetle süslenen insanın yaptığı her davranış, ibadet mertebesinde değerlendirilebilir. Bu durum da, ona, hayatının her anında Rabbi ile bir yaşam sunabilir. Bu mertebeye eren insanlar, toplum içerisinde, yüce yaratıcılarından tek bir saniye bile ayrı kalma tahammülleri olmayan, ruhsal açıdan belli bir mertebeye ulaşmış kişiler olarak bilinirler.

İbadetlerin, insanın ruhsal dünyasına olan olumlu etkisi, çıplak gözle görülebilir. Nitekim düzenli olarak ibadetlerini ifa eden kişi, kendisini daha dinç hissedebilir, daha berrak bir zihinle kararlar alarak zorlukların üstesinden gelebilir. Ayrıca zihnini faydalı işleri düşünmeye hasretme alışkanlığını da elde edebilir.

⁵² Ünal, *Allah Kelâmı Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, 1384.

⁵³ Pazarlı, *a.g.e.*, 167.

Ayrıca ibadetler, insanı ruhen ve bedenen sağlam tutmakta, ruhî ve bedenî bir takım hastalıklara karşı da korumaktadır. Bilindiği gibi hastalıklar, bedenî ve Ruhî diye ikiye ayrılmaktadır. Ancak bedenle ruh arasında kesin bir ayırım söz konusu değildir. Onun için bazen bedeni bir hastalık insanın ruh sağlığını etkiler. Aynı şekilde bazen de ruhî bir hastalık insanın bedenini etkiler. O halde tam sağlıklı bir kişilik için hem bedeni hem de ruhu dengeli bir şekilde sağlıklı tutmak gerekir. İşte ibadetler, insanın hem bedenî hem de ruhî hastalıklarına karşı koruyucu bir hekimlik görevini yapmaktadır.⁵⁴

İbadetler, insanı, beden ve ruh hastalıklardan koruduğu gibi ona sağlam ve ruhsal sağlığı güçlendiren güzel hasletler de kazandırmaktadır. Çünkü ibadetleri ihlâslı ve düzenli olarak yerine getirme, insana sabrı, zorluklara katlanmayı, nefis ile mücadele, arzu ve isteklerine hâkim olmayı, insanları sevmeyi ve onlara iyilik yapmayı öğretmektedir. Ayrıca yardımlaşma ruhu ile toplumsal sorumluluğu insan nefisine yerleştirerek ona, Allah’a itaati, emirlerine uymayı ve samimi bir kullukla bütünüyle ona yönelmeyi de öğretmektedir. Bütün bunlar kâmil, olgun ve seviyeli şahsiyetin kendileriyle ayrıcalıklaştığı güzel hasletlerdir.⁵⁵

Diğer taraftan ibadetler, ibadet olarak insanı ruhen ve bedenen temizlemek için ve sağlıklı kılmak için de vaz edilmiştir. Mesela namaz ibadeti için ön şart olan abdest, insanı maddeten temizleyen en büyük unsurdur. Hele günümüz dünyasında giderek artan çevre ve atmosfer kirliliği içerisinde yaşamak zorunda kalan insanlar için abdestin ne kadar koruyuculuk yaptığı hususu inkâr olunamaz bir gerçektir. Bilindiği üzere abdest, daha çok insanın dış dünyayla temas halinde olan el, yüz, ayak gibi uzuvların yıkanması demektir. İnsan bunları yıkamakla maddeten temizlenmiş olur.⁵⁶ Hz. Peygamber (s.a.v.)’in şu hadis-i şerifi de buna en güzel örnek teşkil etmektedir: Hz. Ebu Hureyre (r. a.) anlatıyor: “Hz. Peygamber (s.a.v.)’in şöyle dediğini işittim: “Sizden birinizin kapısının önünden bir nehir aksa ve bu nehirde her gün beş kere yıkansa, acaba üzerinde hiç kir kalır mı, ne dersiniz?” “Bu hal, dediler,

⁵⁴ Mehmet Bayrakdar, *İslam İbadet Fenomonolojisi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1978, 26–27.

⁵⁵ M. Osman Necati, *Kur’an ve Psikoloji* (Terc.: Hayati Aydın), Fecr Yayınları, Ankara, 1998, 246–247.

⁵⁶ Bayrakdar, a.g.e., 28-29.

onun kirlerinden hiçbir şey bırakmaz!” Hz. Peygamber (s.a.v.): “İşte bu, beş vakit namazın misalidir. Allah onlar sayesinde bütün hataları siler” buyurdu.”⁵⁷

İbadetler genel itibariyle insanın, yüce Allah ve diğer varlıklarla olan münasebetlerini düzenlemede de rol oynarlar. Çünkü ibadetler, insan için içerisinde yaşadığı toplumda “uyum şartlarını” ortaya koyar. Böylece düzenli olarak ibadet eden insan, uyum şartlarından hayırseverlik ve başka insanların durum ve sorunlarına alaka duyma gibi duyguların gelişmesine ve başarılı bir sosyalleşmenin gerçekleştirilmesine yardımcı olarak ruhsal bir rahatlama yaşar. Çünkü “uyum şartları”, ruh sağlığını besleyen önemli kaynaklardandır. İbadetler aynı zamanda bir eylem, hareket ve etkinlik olduğundan kişiliğin gelişimine ve olgunlaşmasına da etki etmektedir. Çünkü gelişmenin ve olgunlaşmanın yolu faaliyette bulunmaktan geçer. İbadetlerin her biri, kişiliğin belli yönlerinin gelişip olgunlaşmasını hedef alan ve biri diğerini tamamlayan tam bir “eğitim” programı olarak anlaşılabilir.⁵⁸

Ruhî dengelilik ve kişilik bütünleşmesi, iç disiplin, nefsanî arzuların denetim altına alınması, kötü eğilim ve davranışlardan uzaklaşma, mücadele, katlanma ve dayanma gücünün artışı gibi davranış özelliklerinin yerleşmesi ölçüsünde gelişip tamamlanır. Bütün bu davranışlar da ancak ibadetler vasıtasıyla elde edilir.⁵⁹

İbadetler, insanda doğruluk ve emin olma faziletini geliştiren amelî bir mekteptir. Bu mektepte kişi, yumuşak huylu, vakarlı ve düzenli hareket etmeyi öğrenir. Kalbini gizli ihtiras, kıskançlık, hırs ve kin gibi kötü duygulardan temizler, nefsinin adî ve gayr-i meşru durumlara başvurmaya engel olmayı da öğrenir. Ayrıca kişi burada, ruhunu ve iradesini kuvvetlendirerek güç kazanır, dünyadan ve dünyanın etkilerinden uzaklaşarak yüce yaratıcısı karşısında üstün bir vasıf elde eder. Sonuçta bilir ki, kendisi için içerisinde ruhen huzur bulacağı ve itminana ereceği tek yer bu mekteplerdir. Ve yine bilir ki, kendisine dünyanın bütün kapıları kapansa da bu mektepler kendisi için teselli yuvaları ve yeni bir umut ışığının bulacağı huzur evleridir.

⁵⁷ Ebu’l Huseyn Müslim b. Haccac, *Sahih-u Müslim* (thk.: Muhammed Fuad Abdülbaki), Mesâcid, 51, Daru İhyai’l-Kutübi’l- Arabiye, Kahire, tsz., I. 462.

⁵⁸ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, TDVY, Ankara, 1998, 248.

⁵⁹ Hökelekli, a.y.

İnsanın ruhunda bencillik ve menfaatçilik duygusu vardır. Bu duygular yüzünden insan, yaptığı her iyilik ve yardımın karşılığını görmek ister. Bu durum da, yardım edilenin ruhsal dünyasını olumsuz etkiler. İnsanın taşıdığı bu duyguların (bencillik ve menfaatçilik) başkalarına zarar vermemesi için bunları terbiye etmek suretiyle kendi menfaatinde kullanması gerekir. İşte ibadetler, bu noktada insana hasbiliğin (karşılıksız olarak iyilikte bulunmak) ve fedakârlığın yollarını açar. Çünkü ibadetler hiçbir dünyevi menfaat beklemeksizin yapılır. Aksi oldu mu bundan hiçbir fayda sağlanmaz.⁶⁰

İbadetler ayrıca ferdi, ilâhi hakikatle karşı karşıya getirerek onda bir şuur genişlemesi meydana getirir. Bu da insanın ruhsal özelliklerini daha aktif bir halde kullanmasına, duygu ve düşüncelerini çevresine daha iyi yansıtmasına vesile olur. Bunun tabii sonucu olarak da kişideki ruhsal güç ve enerjiler, harekete geçerek ferdin kişiliğini güçlendirip ruhsal dünyasını zenginleştirir, kişide direnme ve dayanma kabiliyetini arttırır.

İbadetler, kişilik ve karakteri düzenlemede de etkin güce sahiptir. Zira ibadetler, bilinçli olarak yapıldığında, kişiliğin gerek içe (ruhsal) gerekse dışa (bedensel) dönük yönünün gelişmesine yardımcı olurlar. İnsanın ruhsal dünyasını etkilememiş yani içinde ruhsal bir vakıa olarak yaşanmamış bir ibadet, bu anlamda kâmil manada bir ibadet olmaktan uzaktır. Allah'ın huzurunda ve onun kontrolünde olduğunun bilincinde olan ve ona göre kendini denetleyip değerlendiren insan, yapmış olduğu bu ibadetlerden ruhsal ve bedensel birtakım kazanımlar elde eder.⁶¹ Kötülükler karşısında daha sağlam ve daha güvenli bir ruh haliyle durmasını öğrenir. Diğer insanlarla ilişkilerinde de saygısını ve dürüstlüğünü kaybetmeyerek huzurlu bir şekilde yaşamını sürdürür.

İbadetler, aynı zamanda, insana bedensel ve ruhsal bir takım zorlulara karşı dayanma takatini de verir. İnsanın, zorluklara karşı takatini muhafaza ederek devamlı olarak ibadetlerini ifâ etmesi, karakterini oluşturan sabır, cesaret, merhamet ve

⁶⁰ Habil Şentürk, *Din Psikolojisi*, Esra Yayınları, İstanbul, 1997, 149.

⁶¹ Mustafa Koç, "Ergenlik Döneminde Dua ve İbadet Algılarının Ruh Sağlığına Etkileri Üzerine Bir Alan Araştırması", *SÜİFD*, Sakarya, 2004, X.118–119.

yardımsızlık gibi diğer duyguları ve davranışları sağlamlaştırır ve daha da gelişmelerine sebebiyet verir.⁶² Ayrıca ibadetlerini sürekli olarak yerine getiren kişiler, bireysel ve toplumsal ilişkilerinde daha hoşgörülü ve yapıcı da olurlar. Çünkü ibadetler, kişide iç ve dış kontrolü sağlayarak benlik arzularını engeller ve onu başkalarına karşı ölçülü ve saygılı olmaya sevk eder.⁶³

İbadetler, insanı dünyanın zevklerinden ve dünyevi şehvetlere dayalı nefsanî arzularını kontrol altında tutarak, diğer insanlar katında cazip olan rütbe, mevki, mal ve saltanat gibi şeylerden uzak tutmakta ve insanı ruhsal açıdan büyük ölçüde rahata kavuşturmaktadır. Ayrıca bu dünya hayatında insanı, gönderiliş gayelerinden alıkoyan gafletten uzaklaştırarak düzenli bir hayat sürmeye, işlerinde düzenli davranmaya alıştıırır. Çünkü ibadetler, belli vakitlerde, belli bir düzen içinde eda edilir.

İbadetler, insanî arzuları düzenleyici ve kontrol edici bir mekanizma olarak da yorumlanabilir. Çünkü “insanî arzuların sürükleyici tabiatı, çoğu zaman ruhî gerginlik ve sıkıntılara neden olur. Arzuların geçici olarak, üstün bir hedef uğruna engellenmesi ya da askıya alınması, daha sonra bunların belli bir sıra ve denge içerisinde sistemli bir şekilde düzenlenmesi, hem ferdî hem sosyal hayatın sağlıklı işleyişi bakımından kaçınılmazdır. Bir bütün olarak ibadetler güçlülere katlanma, benliğini geliştirme, zorluklarla mücadele etme ve kendini aşma ile sonuçlanan ruhsal bir olgunlaşmanın itici güçleri olarak değer kazanırlar.”⁶⁴

Din, insanın hem dünyada hem de ahirette mutlu olması için gönderilmiştir. İbadetler de dinin bir parçası olduğundan “ver-kurtul” mantığıyla yerine getirilirse, bu sadece kişilere yük olur ve onları mutlu etmek yerine sürekli mutsuz eder. Ancak kişi, niçin ibadet ettiğinin şuurunda olursa ibadet, ona yük olmaktan çıkıp Allah’la bir randevu haline gelir. Nasıl ki yeme, içme, gezme kişinin hayat tarzını gösteriyorsa, ibadetler de bir hayat tarzı ve hayatın vazgeçilmez birer parçası haline gelir. İbadetleri, hayatının bir parçası haline getirmek ruhsal açıdan belli bir

⁶² Bayrakdar, *a.g.e.*, 22–23.

⁶³ Akif Hayta, “İbadetler ve Ruh Sağlığı”, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, (Haz.: Hayati Hökelekli), Dem Yayınları, İstanbul, 2006, 164.

⁶⁴ Hökelekli, *a.g.e.*, 244.

olgunluğa ulaşmış kişilerin işidir.

İbadetler, günümüzde insanların en çok şikâyetle bulunduğu ve en önemli ruhsal hastalıklar içerisinde görülen, “gerilim ve stres”e karşı da etkili bir güce sahiptir. Çünkü günümüz insanının ruhsal yapısı, aşırı etkinlik gösterme, hor görme, saldırganlık, aşırı gerginlik gibi unsurlar üzerine kurulmuştur. Bunların sonucunda ortaya aşırı gerginlik, hayata bir anlam verememe, zorluklarla baş edememe, kaygı ve stres ortaya çıkmaktadır. İbadetler ise insanın, ruh sağlığını önemli ölçüde etkileyen bütün bu faktörlere karşı ona, bunlarla baş edebilme gücünü vermektedir.⁶⁵

Netice olarak ibadet, özüne göre yani dünyanın tüm meşguliyet ve problemlerinden yüz çevirerek ibadet maksadıyla organları ve duygularıyla, saygıya dayanan samimi yalvarış ve yakarış içerisinde yerine getirildiğinde, insanın kişisel olgunluk ve erdemini etkileyebilir. Ayrıca insan ruhunun huzuruna, ulvî hislerinin tatmin ve yücelmesine, nefsin terbiyesine, kalbin tasfiyesine, ahlâkının güzelleşmesine, aile hayatının ahengine ve sosyal hayatta güven ortamının oluşturulmasına da etki eder.

⁶⁵ Hayta, *a.g.m.*, 148.

2. BÖLÜM

İBADÂT-I MERSÛME

İslam'da ibadet etmek Allah'ın kesin bir emri olup hayatın her safhasında yerine getirilmesi zorunlu olan bir olgudur. Yüce Allah'a ibadet etmenin her ne kadar bazı rituelleri olsa da genellikle hayatın her anında, her hareketinde, Allah'ın koymuş olduğu hükümlerine uymayı ve Peygamberlerin göstermiş olduğu yoldan yürümeyi ve vicdana göre davranmayı ifade eder. Bu itibarla ibadet, Allah'a iman etmeyi, O'nun iradesine uygun her türlü ahlakî davranışları ve doğru olan bütün fiilleri içine almaktadır.

Bu nedenle biz de ilk olarak, insanların yapmakla mükellef tutuldukları ve muayyen bir zamana veya mekâna bağlı, nasıl yapılacağı kesinleşmiş ve ayrıca ibadât-ı mersûme olarak da adlandırılan namaz, oruç, zekât ve hacc ibadetlerinin ruhsal boyutlarını incelemeyi yeğledik.

1. NAMAZ

1.1. NAMAZIN SÖZLÜK ve TERİM ANLAMI

Dilimize “namaz” diye çevrilmiş olan salât, Arapçada dua manasına gelen “صلا” fiilinin mastarıdır. Kur’an-ı Kerim’de, bu manada kullanılarak şöyle buyrulmuştur:

وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

Onlar için dua et. Çünkü senin duan onlara huzur verir. Allah işitendir bilendir (Tövbe, 9/103). Ayrıca tebrik, temcid, sena, istiğfar, ta’zim, takdis, ehl-i kitabın ibadet yeri vb. anlamlara da gelmektedir.⁶⁶ “Salât” ifadesi, Allah için kullanıldığında “rahmeti”; mahlûkat için kullanıldığında “kıyam, rükû, sücud, dua ve tesbihi”; kuşlar ve böcekler için kullanıldığında “tesbihi” ifade etmektedir.⁶⁷ ‘Ateşe attı, kızarttı’ manasındaki صلي fiil kökünden geldiği de belirtilmiştir.⁶⁸ Şer’i ıstılahta namaz; belli vakitlerde, belli şartlarda okunan zikirlerden ve yerine getirilen hususi rükünlerden ibarettir.⁶⁹ Diğer bir deyişle namaz; “kıyam, kıraat, rükû, secde tabirleriyle ifade edilen, Müslümanlara has, muayyen zamanlarda, belli şartlar altında, bilinen şekiller ve hareketler çerçevesinde yapılan ibadete denir.”⁷⁰

Arapçada “صلا” fiilinin mastarı olan “Salât” ifadesi, Kur’an-ı Kerim’de değişik kiplerde 99 yerde geçmektedir.⁷¹ Salat ifadesi, Kur’an-ı Kerim’de, anlam itibarıyla birbirlerine yakın olmakla beraber, beş vakit namaz, ikindi namazı, Cuma namazı, Cenaze namazı, namaz kılınan yer, kıraat, Yahudilerin ibadet yeri, dua ve istiğfar, övmek ve din gibi yaklaşık olarak 10 değişik manada kullanılmaktadır.⁷²

⁶⁶ Ebu’l Kasım el-Hüseyin b. Muhammed er-Rağıb el-İsfahanî, *Müfredâtu Elfazi'l-Kur'an* (thk.: Safvan Adnan Davudî), Daru'l- Kalem, Dımaşk, 2002, 490; Cemaleddin Muhammed Ebu'l Fadl İbn-i Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1997, XIV. 464.

⁶⁷ İbn Manzûr, *a.y.*

⁶⁸ İsfehânî, *a.y.*

⁶⁹ Abdullah b. Mahmud b. Mavdud el-Mavsili, *el-İhtiyar li-Ta'lili'l-Muhtar* (thk.: Şeyh Muhammed Adnan Derviş), Daru'l-Erkam, Beyrut, tsz., I.56.

⁷⁰ İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları, İstanbul, 1993, VII. 319.

⁷¹ Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mu'cemu'l-Mufehrisu li Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 2005, 644–646.

⁷² Vecdi Akyüz, *Mukayeseli İbadetler İlmihali*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995, I. 85.

İslam'ın başlangıç yıllarında namaz, sabah ve akşamleyin kılınan ikişer rekâttan ibaret idi.⁷³ Hicretten önce Miraç gecesinde, akıllı, ergenlik çağına erişmiş her müslüman kadın ve erkeğe farz kılınmıştır.⁷⁴ Farziyeti, Kur'an, Sünnet ve İcmayla sabittir.⁷⁵

Kur'an-ı Kerim'de, namazın farziyeti ile alakalı birçok ayet-i kerime mevcuttur. Onlardan biri şu ayet-i celiledir:

إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا
Namaz müminler üzerine vakitleri belli bir farzdır (Nisa, 4/103).

Sünnetteki deliline gelince; Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: *“İslamiyet beş temel esas üzere kurulmuştur: 1-Allah (c.c)’tan başka ilah bulunmadığına ve Hz. Muhammed (s.a.v)’in de Allah (c.c)’ın Resulü olduğuna şahitlik etmek, 2-Namaz kılmak, 3-Zekât vermek, 4-Hacca gitmek 5-Ramazan orucunu tutmak.”*⁷⁶

1.2. NAMAZIN HİKMETİ ve ÖNEMİ

Her din, kutsallığına inanılan bir varlık karşısında boyun eğmek ve kutsal ile bağlantı kurmak temeli üzerine kurulur ve her dinde bunu sağlamak üzere öngörülen merasimler vardır. İslam dininde de yüce yaratıcı ile bağ kurmanın çeşitli yolları vardır. Bu yolların en başında ibadetler gelmektedir. Allah'a yaklaşmanın yolu, ona yükselmenin basamağı ve bu bakımdan en parlak ve önemli ibadet ise hiç şüphesiz namaz ibadetidir.⁷⁷

Namaz, Allah'a olan kulluk borcunun edası olmakla birlikte, baştan sona

⁷³ Ali Bardakoğlu ve bşk., *İman ve İbadetler İlmihali*, TDVY, Ankara, 2003, I. 219.

⁷⁴ İsmail b. Ömer Ebu'l Fida İbn-i Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut, tsz., III. 109.

⁷⁵ Kadı Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüsd el-Hafid, *Bidayetü'l-Müctehid ve Nihayetü'l-Muktesid* (thk.: Adil Ahmed Abdülmevcud), Daru'l-Kutübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, 87.

⁷⁶ Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah el-Buhari, *Sahih-u Buhari* (thk.: Şeyh Kasım Şemmaî er-Rufai), İman, 2, Daru'l-Erkam, Beyrut, tsz., I. 67; Ebu'l Huseyn Müslim b. Haccac, *Sahih-u Müslim* (thk.: Muhammed Fuad Abdülbaki), İman, 22, Daru İhyai'l-Kutübi'l-İlmiyye, Kahire, tsz., I. 45.

⁷⁷ Ali Bardakoğlu ve bşk., *a.g.e.*, I. 220.

Allah ile kul arasında bir diyalogdur. İftitah tekbiriyle başlayan namaz, Allah'ı hamd ve övgüyle devam eder. Ardından da Allah'tan başkasından emân dilenmeyeceğine dair Allah'a söz verme, daha sonra da onun yolundan dönülmemesi, aksine yolunda yürüyenlerle beraber olanlardan olunması için kendisine emân verilmesiyle devam eder. Bu durum m'irac hadisesinde Allah ile kâinatın efendisi Hz. Peygamber (s.a.v) arasında geçen diyalogla son bulur. Bu özelliğinden ötürü de mü'minin miracı olarak kabul edilmiştir.

İslam'ın her esasının kendine göre bir takım hikmeti ve gayesi vardır. Namazın bir hikmeti ve gayesi de insanı kötülüklerden, fuhuştan, aklın ve dinin beğenmeyeceği uygunsuzluktan ve günahlardan menetmektir. Nitekim Cenab-ı Allah, bu konuda şöyle buyurmaktadır:

أَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ

Namazı kıl, Şüphesiz ki namaz, kötülüklerden ve edepsizliklerden alıkoyar (Ankebût, 29/45).

Namaz, insana kişilik kazandırır. Her şeyden önce insanı, kula kul olmanın zillet ve aksaklığından kurtarıp âlemlerin Rabbine kul olma şerefine erdirtir, kuvvet ve kudreti bütünüyle Allah'a vermemizi ilham eder.⁷⁸

Bütün ibâdetlerin özü ve aslı Allah Teâlâ'yı hatırlamak ve anmak ve bu sayede ruhen mutluluğa erişmektir. Dinin direği namazdır⁷⁹ ve namazdan da maksat Allah'ı anmak olduğunu Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'de;

أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي

Beni anmak için namaz kıl (Taha, 42/14) şeklinde buyurarak namazın hikmetinin ve gayesinin Allah'ı anmak olduğunu belirtmektedir. Yani Allah'ı anmak ve bu sayede;

فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ

Öyle ise beni (taat ve ibadetle) anın ki, ben de sizi anayım (Bakara, 2/152) ayetince Allah'ın anmasına ermektir.

⁷⁸ Celal Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, Anadolu Yayınları, İzmir, tsz., IX. 4646.

⁷⁹ Canan, *a.g.e.*, VII. 319.

Namazın meşru kılınmasındaki bir diğer hikmeti ise şudur: Namaz, münacattır, saygıdır, ruhî bir antrenmandır ve dünyanın dert ve kederlerini boş vermektir. Ayrıca insana gücünü, manevî dayanağını ve nereye sığınacağını hissettiren, yaratan ile yaratılan arasında bir bağıdır. Namaz, ruhun miracı ve gündelik hayatta hep tekrarlanan bir iş programıdır.

1.3. NAMAZ'IN RUHSAL BOYUTU

Namaz, aslında Allah rızası için kılınmakla beraber birçok maddî ve manevî fayda taşır. Bu faydalardan biri de, mümini ruhsal yönden mükemmel bir insan olmaya hazırlamasıdır. Bu mükemmel insanlığın yanında bir de onu, ruhen sağlam ve disiplinli bir kişi haline getirir.

Namaz, nefsi kontrol altına alarak karakterli bir insan modelini ortaya sunar. Namazın karakter gelişimi üzerinde olumlu bir etki göstermesindeki en önemli etken, namaz kılanın yüce yaratıcısına tam bir şuurla bağlanmasıdır. Yaratıcısına tam bir şuurla bağlanan ve namaz kılan insan, her türlü kötülükten kaçınarak kendisine olan güvenini artırır ve nefsini kontrol altına alarak ruhsal açıdan rahata kavuşur.⁸⁰ Nitekim karakterli insan demek, nefsine hâkim olmakla doğru orantılıdır. Bundan dolayı karakterli insanların mücadeleleri daima kendi nefisleriyle olmuştur.⁸¹

Beş vakit namaz için gerekli hazırlıklarını yapıp her türlü işini terk etmek, özellikle sabah namazı için, kâinat'ın sessiz olduğu bir zamanda, sabahını ve gününü ihya etmek için, sıcak yatağını terk edip kalkan bir müminin yapmış olduğu bu eylem, her şeyden önce sorumluluk bilincini taşıyanların işidir. İnsan, bu davranışıyla Allah'a yönelmiş ve kulluğun en yüce mertebesine ulaşmanın hazını alarak ruhsal bir rahatlama içersine girer.

Namaz, maddî ve manevî varlığımızın merkezi olan kalbimize huzur sağlayan, ruhsal açıdan rahata kavuşturan ve nefsi tatmin eden tek ilaçtır. Zira nefsin gerçek manada tatmin olması, Allah'ı anma yolundan geçmektedir. Çünkü Cenab-ı

⁸⁰ Esmâ Sayın Ekerim, *Namaz ve Karakter Gelişimi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2006, 170.

⁸¹ Hayati Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1999, 122.

Allah, bir ayet-i celilesinde şöyle buyurmaktadır:

الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ

Bunlar, iman edenler ve gönülleri Allah'ın zikriyle sükûnete erenlerdir.

Bilesiniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur (Ra'd, 13/28). Başka bir ayet-i celilesinde ise Allah'ı anmanın yolunun da namaz kılmaktan geçtiğini şu şekilde dile getirmektedir:

أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي

Beni anmak için namaz kıl (Taha, 20/14). Böylece namaz kılmakla tatmin olan nefis, yüce Allah'ın şu müjdesine nail olmaktadır:

يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي

جَنَّتِي

Ey mutmain olan nefis! Sen Ondan, O, senden razı olmuş olarak Rabbine dön. Haydi, kullarımın arasına katıl ve cennetime gir (Fecr, 89/27–30).

İnsanın her gün belli vakitlerde namaz kılması,⁸² hayatını belli bir düzen ve program çerçevesinde yaşamasına vesile olacaktır. Böylece insan, daha berrak bir zihinle kendini işine vererek ruhsal açıdan mutmain olacağı bir hayat standardına ulaşmış olacaktır. Ayrıca bir insanın günde beş kez, en azından yarımşar saatini her bir namaz vakti için ayırması kendisi için bir istirahat fırsatı olmuş olur. Hz. Peygamber (s.a.v)'in “*Ey Bilal kalk, bizi namazla istirahata kavuştur.*”⁸³ sözü de bu gerçeğe işaret etmektedir. Zaten “namaz’ın gündelik işler dediğimiz beşerî yaşantıya tesir etmemesi mümkün değildir. Kılınan namaz, gün boyunca insanın yaptığı işleri sarar, onlara da ibadet ruhu nüfuz eder. Namaz esnasında Allah’ın emirlerine itaat eden kul, namazın dışındaki yaşantısında da O’na itaat etmek durumundadır.”⁸⁴ Bu durum da, insanın, sürekli stres altında çalışmak suretiyle gerilen sinirlerinde ruhsal açıdan bir rahatlama meydana getirir.

Ancak şu gerçeği belirtmeden de geçemeyeceğiz: Namaz, ancak gereği gibi kılındığı vakit insanı ruhsal açıdan rahatlatır. Namazı gereği gibi kılmak da ibadet maksadıyla bütün organları ve duygularıyla Allah’ın huzurunda durmaktır. Buna da İslam literatüründe “huşu” denmektedir.

⁸² Örnek olarak bkz.: Nisa, 4/103.

⁸³ Ebu Davud, Süleyman İbnu'l-Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistanî, *Sünen-u Ebi Davud*, (thk.: Muhammed Muhyeddin Abdülhamid) Edeb, 86, Daru'l-Fikr, Beyrut, tsz., II. 715.

⁸⁴ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kuran'da İbadet Psikolojisi*, İzci Yayınları, İstanbul, 1997, 15.

Huşu, kelime anlamıyla alçakgönüllülük, aşağıdan alma ve tevazu⁸⁵ anlamlarına gelmektedir. İstilahî manada ise “aslı kalp’te, tezahürü bedende olmak üzere iki şekildedir: Kalbe ait tarafı, Rabbin azamet ve celâli karşısında kendi küçüklüğünü göstererek nefsi, Hakkın emrine baş eğdirip söz dinlettirecek edep ve ta’zim’den başka bir şeye yönelmeyecek şekilde kalbin son derece bir saygı hissi duymasıdır. Dış görünüşle ilgili yönü de, vücut organlarında bu duygunun belirlenmesiyle bir sakinlik ve sükûnet meydana gelmesi, gözlerin secde yerine bakıp sağa sola, şuna buna iltifat etmemesidir.”⁸⁶

Namaz ve huşu, vücut ve ruh gibidir. Nasıl ki ruhsuz bir beden, bir et yığınının başka bir şey değilse, aynı şekilde huşusuz bir namaz da, tabiri caiz ise sportif bir hareketten başka bir şey değildir. Namazdan maksat, kalbi, Allah ile buluşturmak ve ta’zimle onu yüceltmektir. Huşunun namazda şart olduğunu gösteren pek çok delil vardır. Bu delillerden biri Mu’minun suresindeki şu ayet-i celiledir:

قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ

Şüphesiz ki, namazlarında huşu içersinde olan o mü’minler kurtuluşa ermişlerdir (Mü’minun, 23/1–2). Mü’minlerin kalpleri namazda, Allah’ın huzurunda bulunmanın heybeti ile titrer ve derinden ürperir. Bu ürperti oradan organlara ve duygulara yansır. Ruhlar Allah’ın huzurunda, O’nun ululuğuna bürünerek Allah’tan başkasını görmez olurlar. Sadece O’nu hissederek namazda okunanların anlamlarından zevk alırlar.⁸⁷ Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v)’in “*Namazda meşguliyet var.*”⁸⁸ sözü de, namazın Allah ile meşguliyet olduğunu ve onunla ilişki içerisinde olduğunu bir göstergesidir.

Şatibi (ö.790/1388) el-Muvafakat fi Usuli’ş-Şeri’a adlı eserinde namazın insanın ruhsal dünyasına olan etkisini şu şekilde dile getirmektedir: “...Namazdan önce temizlik yapıldığında bu durum, insanda büyük bir iş için hazırlık yapıldığının

⁸⁵ D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Vadi Yayınları, Ankara, 2001, 580.

⁸⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, Feza Yayıncılık, İstanbul, tsz., V. 508.

⁸⁷ Seyyid Kutub, *Fizilali’l-Kuran*, Birleşik Yayınları, İstanbul, tsz. X. 299.

⁸⁸ Canan, *a.g.e.*, VIII. 142.

hissini uyandıracaktır. Kibleye döndüğünde bu yöneliş, kendisine yönelinenin huzurunda olduğunu hissettirecektir. İbadet maksadıyla niyet edildiğinde, bundan huşu ve sükûn doğacaktır. Sonra namaza, farz olan Fatiha'nın okunmasından sonra ziyade bir sure okuma düzeniyle girecek. Çünkü bunların tamamı, kendisine yönelinen Rabb'in kelimeleridir. İnsan tekbir alıp tesbihte bulunduğu ve teşehhüdü okuduğu zaman, bütün bunlar onun kalbini uyaracak, Rabbine olan münacatında, O'nun huzurunda durduğunda gaflet içersinde olmaktan kendisine ikazda bulunacaktır. Sonuna kadar bu böyle devam edecektir. Şayet insan bundan önce bir nafîle kılacak olursa o takdirde bu namaz, kılan için bir randevu talep etme ve bir ön hazırlık olmuş olur. Onun arkasından bir nafîle daha kılsa bu durum, farzdaki huzuru için daha da uygun bir davranış olacaktır.”⁸⁹

Namaz sadece bedenin bazı hareketleri uygulamasından ibaret değildir. Ya da kişinin iradesi üzerinde hiç bir etkisi olmayan talim veya idman da değildir. O, beden, akıl ve kalbin birlikte yerine getirdiği bir ibadettir. Bedenin payı, namazdaki hareketleri yerine getirmek; dilin payı kıraati, zikir ve tesbihleri yapmak; aklın payı düşünmek, kavramak ve anlamak; kalbin payı da iman etmek, Allah'ın huzurunda O'nun azametinden ürpermek, kendini O'na vermek ve namazdan tad almaktır. Bu nedenle diyebiliriz ki “namaz, insana Allah huzurunda bulunma tecrübesini en canlı haliyle yaşatır. Disiplinli ve canlı bir tecrübeyle kendini Allah'ın huzurunda hisseden bir insan, kalbiyle Allah'ı içinde duyar. İnsanın böylece gündelik şuurun ötesine geçmesi, ilahi birlik ve bütünleşme hissinin sonucunda ruhsal tatmin ve huzuru yakalaması mümkün olabilecektir.”⁹⁰

“Normal olarak birisine saygı ve hürmet ifade etmek için ayakta durulur ve kendisine saygı duyulan veya kendisinden yardım umulan şahsa karşı dönülür. İnsanın duygularını dile getirmesi için, diğer organlara nazaran en uygunu “yüz”dür. Daha hürmetkâr olarak, insan eğilir ve başını saygı ve ta'zimle indirir. Alçakgönüllülüğün en son derecesi, “başı hürmet edilen şey karşısında eğerek yere değdirmek” şeklinde dile getirilir. Aynı zamanda bu hareket, benliğin ve şuurun

⁸⁹ Ebu İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed eş-Şatıbî, *el-Muvafakat fî Usulî's-Şeria* (thk. Muhammed İskenderanî), Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, 2002, 213.

⁹⁰ Ekerim, *a.g.e.*, 33.

hakir görülmesi demektir. Böylece diz çökme ve secdeye kapanma, kendini alçaltmanın son derecesi ve tabî ifadesidir. Allah huzurunda benliğin, kendi üzerinde tam bir yoğunlaşmadan sonra tevazu ile boyun eğişinin gerçekleşmesinde, bütün bu beden duruşları ve hareketlerinin büyük bir etkisi ve önemi vardır. Namazdaki beden hareketleri hem ferdi benliğin tasdikini hem de Allah karşısında bu benliğin yok oluş ve boyun eğişini temsil eder.”⁹¹ Yani kısacası namaz, kıyamı, rükûsu ve secdesi ile bir bütün olarak insana haz veren bir ibadettir. Kıyam, Allah’a saygı ve sevgi gösterilişin ilk aşaması, rükû ikinci aşaması, secde ise Allah’a saygı ve sevgi gösterilişinin en ileri aşamasıdır. Çünkü insanı ruhsal açıdan mutlu kılıp en fazla rahata kavuşturan bölümü, alnın yere konması yani secde halidir. Başka bir ifadeyle namaz kılan bir insan, secde anında Allah’a en yakın olduğu bir hal üzeredir. Şüphesiz yok ki Allah’a yaklaşmak, O’nun emirlerine itaat etmekle ve bu itaatin en anlamlı ifadesi olan secde ile mümkündür. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v) bir hadis-i şeriflerinde “*Kulun Allah'a en yakın olduğu an secdedir*”⁹² şeklinde buyurarak bu gerçeğe işaret etmiştir.

Aslında namaz, kalbin huşu ile Allah’ın huzurunda olması, dilin Allah’ı zikretmesi ve bedeninin azamî derecede Allah’ı ta’zim etmesinden ibarettir. Geriye kalan hususlar namazın varlığı için değil, tamamîyet ve kâmil olması için, namazda bulunması şart koşulan unsurlardır. Kıyam, kıraat, rükû, sücud, kaadede oturmak ve tahrim tekbiri kalpteki huşunun işareti ve bedendeki ta’zim hissinin birer ifadesidir. Kalpte huşu ve bedende tazim hissi olmaksızın kılınan namaz şekil itibarıyla namaz ise de mana itibarıyla namaz değildir.⁹³

Netice olarak namaz, mü’minin günde beş defa dünyanın bütün meşguliyet ve problemlerinden yüz çevirerek içerisine girip huzura erdiği bir terapi merkezidir. Aynı zamanda o, insanın dünyanın bütün kirliliklerinden kurtulmak için içine girip temizlendiği sonsuzluğa doğru akıp giden bir tövbe ırmağı ve arınma kurnasıdır.

⁹¹ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Ankara, 1998, 238.

⁹² Müslim, *a.g.e.*, *Salat*, 42, I. 350.

⁹³ Süleyman Uludağ, *İslamda Emir ve Yasakların Hikmeti*, T.D.V.Y., Ankara, 1992, 82.

2. ORUÇ

2.1. ORUCUN SÖZLÜK ve TERİM ANLAMI

Arapçada “Savm” veya “Sıyâm” olan ve dilimize de “oruç” diye tercüme edilen Savm, kelime anlamı itibariyle “yemeyi, içmeyi, cinsel ilişkiyi ve konuşmayı terk etmektir.”⁹⁴ Ayrıca, mutlak tutmak anlamına da geldiği için, ‘Güneş zeval vaktinde gökyüzünün ortasında seyrini durduğunda’ “صامت الشمس” denilir.⁹⁵ İstilahî anlamda ise Oruç; mükellefin, niyet ederek tan yerinin ağarmaya başlamasından (imsak vaktinden) itibaren güneş batıncaya kadar yememek, içmemek, cinsel ilişkiden ve kusmaktan uzak durması demektir.⁹⁶

Savm kelimesi, Kur’an-ı Kerim’de değişik kiplerde 11 yerde geçmektedir.⁹⁷ Oruç kelimesi, geçtiği yerlerde iki değişik anlamda kullanılmıştır. Bir yerde susmak, diğer yerlerde ise oruç tutmak anlamında kullanılmıştır. Hz. Meryem, çocuğunu doğurup kavmine dönmeye hazırlanırken, Cenab-ı Allah, kendisine şöyle seslenmiştir:

فَإِمَّا تَرَيَنَّ مِنَ الْبَشَرِ أَحَدًا فَقُولِي إِنَّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا فَلَنْ أُكَلِّمَ الْيَوْمَ إِنْسِيًّا

Eğer herhangi bir beşer göreceksen de ki: Ben, Rahman'a susmayı adadım; artık bugün hiçbir insanla konuşmayacağım (Meryem; 19/26). Ayette geçen “صوم” kelimesi, konuşmaktan kendini alıkoymak, yani susmak konuşmamak anlamında kullanılmıştır.⁹⁸

Her ümmete oruç farz kılınmıştır.⁹⁹ Bu itibarla da Hz. Peygamber (s.a.v) hicretin başlangıcında, her aydan üç gün ve aşure gününde nafîle olarak oruç tutulmasını ashabına tavsiye etmişti.¹⁰⁰ Ramazan orucu, hicretin ikinci yılında orucu

⁹⁴ İbn Manzûr, *a.g.e.*, XII. 350.

⁹⁵ Mavsîlî, *a.g.e.*, Beyrut, tsz.I. 180.

⁹⁶ İsfahanî, *a.g.e.*, 500.

⁹⁷ Abdülbakî, *a.g.e.*, 512.

⁹⁸ Ebu'l Berekât, Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 2000, 672.

⁹⁹ Örnek olarak bkz.: Bakara, 2/183.

¹⁰⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâlî Âlisi ve Tefsiri*, Bilmen Basım ve Yayın Evi, İstanbul, tsz. I. 176.

tutmak için gerekli şartları taşıyanlara farz kılınmıştır.¹⁰¹ Farziyeti Kur'an, Sünnet ve İcmayla sabittir.¹⁰²

Kur'an-ı Kerim'deki delili şu ayettir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ
Ey İman edenler! Oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi, Allah'a karşı
gelmekten sakınasınız diye, size de farz kılındı (Bakara, 2/183).

Sünnetteki deliline gelince; Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur:
"İslamiyet beş temel esas üzere kurulmuştur: 1-Allah (c.c)'tan başka ilah bulunmadığına ve Hz. Muhammed (s.a.v)'in de Allah (c.c)'ın Resulü olduğuna şahitlik etmek. 2-Namaz kılmak. 3-Zekât vermek, 4-Hacca gitmek 5-Ramazan orucunu tutmak."¹⁰³

2.2. ORUCUN HİKMETİ ve ÖNEMİ

Tüm ibadetlerde taabbudilik esastır. Bununla beraber her ibadetin kendine has birtakım hikmetleri ve gayeleri vardır. Hikmet ve gayelerden bazılarını kavramak mümkündür. Ancak taabbûdî olan oruç gibi ibadetlerin bütün hikmetlerini ve gayelerini tespit etmek mümkün değildir. Bu sebeple bunlar ele alınırken Allah'a ihlâsla kulluk esas alınmalıdır.

Oruç, her şeyden önce, Allah rızası için tutulur. Zahirî itibariyle her ne kadar bir takım sıkıntılar taşısa da oruç, hem ferde hem de topluma birçok faydası bulunmaktadır. Oruç tutulurken katlanılan bu sıkıntılar, Allah'a kullukta ruhî bir disiplin ve hayatın çeşitli güçlüklerine karşı hazırlık sağlar.

Oruç, mükellefi her türlü şehvî arzulardan alıkoyan ve ihlâsı artıran bir nefis muhasebesi kaynağıdır. Oruçta açlığa, susuzluğa ve nefsin diğer arzularına karşı direnmek oldukça önemlidir. Allah-u Teala'ya (c.c) iman eden ve O'nun dini

¹⁰¹ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Halid et-Taberî, *Tarihu'l-Umem ve'l- Mulûk*, Daru'l- Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, II. 18.

¹⁰² Burhaneddin Ebu'l Hasan Ali b. Ebu Bekr el-Merğînânî, *el-Hidaye Şerhu'l-Bidayetü'l-Mübtedi*, Daru'l-Erkam, Beyrut, tsz., I. 143.

¹⁰³ Buhari, *a.g.e.*, *İman*, 2, I.67; Müslim, *a.g.e.*, *İman*, 22, I. 45.

uğruna her türlü fedakârlığa karar veren bir insan, oruç ibadeti ile kuvvetli bir iradeye sahip olur. Yoksulların durumunu daha iyi anlar, onların sıkıntılarının giderilmesinde daha fazla çaba sarf eder.

Oruç, diğer ameller gibi zahir değil bir iç sırdır. Diğer bir değişle diğer ibadetlerden başkalarının haberdar olması söz konusu iken oruç ibadetine ise tutulan oruç, oruç tutan ile Cenab-ı Allah arasında bir sır olarak kalmaktadır. Onun için İslam'ın diğer amellerinden Cenab-ı Hakk'a nisbet hususiyetiyle ayrılmıştır. Nitekim bu konuda Hz. Peygamber (s.a.v) bir kutsi hadis-i şeriflerinde şöyle buyurmaktadır: “ *Allah-u Teala şöyle buyurmaktadır; Âdemoğlunun her ameli kendisi içindir, ancak oruç benim içindir ve onun ecrini de ben veririm.*”¹⁰⁴

Nefsin iyiliğe de kötülüğe de meyli vardır.¹⁰⁵ Eğer insan, ilahî emirlere kulak verir ve o istikamette hareket ederse, Allah'ın rızasına ulaşır. Eğer nefsanî arzularına göre bir yol tutarsa, o yol insanı sefahate ve günah bataklığına düşürür. İçtenlikle tutulan oruç, nefsin günah cihetini kırar. Günah duyguları kırılan bir nefis, kendini hayra yönlendirip, rabbine kavuşma özlemi ve sevincine bürünür. Hz. Peygamber (s.a.v), “ *Oruçlu için iki sevinç vardır. Birincisi iftar ettiği zamandır. İkincisi ise Rabbiyle kavuştuğu zamandır.*”¹⁰⁶ Hadis-i şerifiyle bu gerçeği beyan etmektedir. Ayrıca;

كُلُوا وَاشْرَبُوا هَنِيئًا بِمَا أَسْلَفْتُمْ فِي الْأَيَّامِ الْخَالِيَةِ

“Geçmiş günlerde peşin yaptıklarınıza karşılık afiyetle yiyin, için.” (Hakka; 69/24) ayet-i celilesinde geçen “الْأَيَّامِ الْخَالِيَةِ” “ Geçmiş günlerde, yani dünya hayatında” cümlesini, Zemahşerî (ö: 538/1144) Mücahid'den nakille “*أيام الصيام*” “Oruç günleri” ile tefsir edip; ‘Allah için yemeyi ve içmeyi terk etmenize karşılık yiyin için’ demiştir.¹⁰⁷

Orucun diğer bir özelliği de işlenen bazı günahlara şefaati olması, yani cezalarına karşı kefareti özelliğine sahip olmasıdır. Bazı suçlara karşılık 60 gün, 10

¹⁰⁴ Müslim, *a.g.e*, *Siyam*, 30, II. 807.

¹⁰⁵ Örnek olarak bkz.: Şems, 91/8.

¹⁰⁶ Ebu Zekeriya Yahya b. Şeref, en-Nevevî, *Riyazü's-Salihin* (thk. Şuayb Erneut), Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1992, 479.

¹⁰⁷ Ebu'l Kasım Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *Tefsiru'l-Keşşaf an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekâvil fi Vucuhi't-Te'vil*, Beyrut, 1995, II. 591.

gün, bazen de 3 gün oruç kefareti emredilmiştir. Bu da gösteriyor ki oruç, günahları, hataları eriten çok önemli bir faktör, insanı temizleyen ve yükselten bir unsurdur. Oruç tutmak suretiyle müminlerin bağışlanacağını, günahlarının affedileceğini Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle müjdelemektedir: *"Bir kimse inanarak ve mükâfatını umarak Ramazan orucunu tutarsa geçmiş günahları bağışlanır."*¹⁰⁸

Cenab-ı Allah, insanı yeryüzünde halife olsun diye yaratmıştır.¹⁰⁹ Yeryüzünde yarattığı her şeyi de onun istifadesine sunmuştur.¹¹⁰ Tüm bunlara karşılık ondan kendisine kulluk etmesini ve istifadesine sunulan nimetlere karşılık, kendisine şükür etmesini istemiştir. İnsan, çoğu zaman her taraftan kendisini kuşatan bu nimetlerin kıymetini bilmez. Ancak bunlar elinden kayıp gittikten sonra kıymetini bilir. Oruç tutmakla bir süre bu nimetlerden ayrı kalan insan, bu sayede nimetlerin kıymetinin farkına varır ve onları daha iyi korumasını ve bu nimetleri kendisine veren Allah'a daha çok şükretmesini sağlar. Nimetlere şükürle onların daha da çoğalacağını Cenab-ı Allah şöyle müjdelemektedir:

لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ

Eğer şükrederseniz, elbette size (nimetimi) artıracam (İbrahim, 14/7).

"İhlâsla tutulan oruç, insanlarda fitri olarak var olan güzel ahlakın ortaya çıkmasına vesile olur. Bu sayede fert, yaratılışına uygun olarak hareket etmeye başlar. Sonradan kazanılan kötü alışkanlıklarını terk eder. Olgun, ahlaklı ve faziletli bir insan olur. Kısacası oruçta evvela kendini kabul ediş ve kendi varlığından Allah Teala'nın varlığına geçiş vardır. Başka bir ifadeyle, kulun kendi varlığını kabul etmesi, Allah'ın varlığına geçiş için bir vasıta, bir sıçrama zemini sağlama imkânı vermektedir."¹¹¹

İnsan oruçla, sürekli kötülüğü emreden nefsinin, Cenab-ı Hakk karşısında serkeşlikten kurtarır ve itaat eden bir kul haline getirir. Böylece nefis, oruç sayesinde sükûnete erer, kötü-çirkin şeylere karşı aktivitede bulunamaz. Oruç tutan herkes,

¹⁰⁸ Nevevî, *a.g.e.*, 480.

¹⁰⁹ Örnek olarak bkz.: Bakara, 2/30.

¹¹⁰ Örnek olarak bkz.: Lokman, 31/20.

¹¹¹ Veysel Uysal, *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum Davranış Ve Şahsiyet Özellikleri*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1996, 129.

oruçlu olmadığı günlere oranla, Allah'ın hoşnutluğuna erişmek, ona yakın olmak için kendi iradesini ölçülü ve anlamlı biçimde kullanarak yemek, içmek vb. ihtiyaçları yerine getirmekten belli bir süre nefsini alıkoymakla, ruhsal açıdan daha bir melekleştiğini hisseder. Yine hiç kimse, izin verilmedikçe en küçük bir şeyi dahi yapamaz, elini suya ve yiyeceğe uzatamaz. Bu vesileyle de kendinin malik değil memlûk, hür değil kul olduğunu anlar. Neticede nihayetsiz aczini, fakrını ve kusurunu görür. Oruç sayesinde gönül aynası cilalanır, pırıl pırıl olur ve manevî bir şükür eliyle rahmet kapısını çalmaya hazırlanır.¹¹²

2.3. ORUCUN RUHSAL BOYUTU

İnsanın ruh dünyası, doğrudan insanın sağlığını ilgilendiren bir durumdur. Dolayısıyla insanın ruhsal açıdan rahat bir yaşam sürdürebilmesi için her şeyden önce bedensel açıdan sağlığının yerinde olması gerekir. Orucun, insanın ruhsal dünyasına olan etkisi kadar sağlığı üzerinde de etkisi vardır. Onun için biz de, orucun insanın ruhsal boyutuna olan etkisine geçmeden önce sağlığı üzerindeki etkisine kısaca temas edeceğiz.

Bilindiği gibi ibadetlerin maddî ve manevî faydalarının yanında, sağlık açısından da pek çok yararlarının bulunduğu uzman hekimler tarafından sık sık dile getirilmektedir. Ancak diğer ibadetlere nazaran orucun sağlık üzerindeki etkisi, belirgin bir şekilde kendisini göstermektedir. Çünkü oruç, insan sağlığını doğrudan ilgilendiren yeme ve içmeyle bağlantılı bir ibadettir. Hz. Peygamber (s.a.v), orucun bu yönüne dikkat çekerek şöyle buyurmaktadır: *“Oruç tutunuz ki sağlık bulasınız.”*¹¹³

Orucun insan sağlığına olan en önemli etkisi midenin dinlenmesine vesile olmasıdır. Zira midenin dinlenmesi, metabolizma bozukluklarının ve bunun sonucunda ortaya çıkan bazı hastalıkların önlenmesi veya tedavi edilmesi demektir. Ayrıca yağlı gıdalardan ötürü metabolizmada görülen rahatsızlıklar ve yine yağlı

¹¹² Komisyon, *Bir Başka İklim Ramazan*, Rehber Yayınları, İstanbul, 2005, 11.

¹¹³ Ebu'l Kasım Süleyman b. Ahmed et-Teberânî, *el- Mu'cemu'l-Evset* (thk. Tarık b. Muhammed Abdülmühsin b. İbrahim el-Hüseyni), Daru'l-Harameyn, Kahire, 1994, VII. 174.

cisimlerin dokularda toplanması sonucu oluşan hastalıklar, kısmen de olsa oruçla normale dönme imkânına kavuşur. Daha doğrusu bu konuda hekimin de verdiği ilaca yardımcı olur.¹¹⁴

Orucun sağlık üzerindeki etkisinin gerçekliği, sadece Müslüman bilim adamlarının değil, gayrimüslim bilim adamlarının da dikkatini çekmiştir. Orucun hem beden hem de ruh sağlığına iyi geldiğini söylemişler. Ayrıca orucun dokuları temizlediğini, birikmiş toksinleri ve zehirleri vücuttan dışarı attığını, oruç sırasında organizmalarda depo edilmiş besin maddelerinin harcandığını, sonradan bunların yerine yenilerinin geldiğini ve böylece bütün vücutta bir yenilenme olduğunu söylemişlerdir. Bundan dolayı Müslümanların Hristiyanlardan daha şanslı olduklarını ve Hristiyanlarda orucun olmayışı onlar için büyük bir kayıp olduğunu söylemişlerdir.¹¹⁵

İnsan vücudu bir makineye benzer. Çalışmakta olan bir makine, bir müddet sonra bakıma ve dinlenmeye tabi tutulmazsa verimli çalışmaz. Aksine dinlendirilmediği takdirde ya makine tamamen harap olur, ya da ömrü kısalmır. Aynı şekilde insan vücudunun da dinlenmeye ve bakıma ihtiyacı vardır. Oruç, vücut makinesinin dinlenmesine, eskimemesine ve mükemmel bir şekilde çalışmasına vesile olmaktadır. Oruçla, vücutta biriken zararlı yağlar, şişmanlık vesilesi fazla etler atılmış ve vücut belli seviyede tutulmuş olur.

Orucun, insan sağlığı üzerindeki etkisini kısaca böyle açıkladıktan sonra, şimdi de insanın ruhsal dünyasına olan etkisine geçebiliriz.

İnsan, beden ve ruhtan müteşekkil bir varlıktır.¹¹⁶ Ruhun olmadığı bir beden bir mana ifade etmediği gibi, bedeninin olmadığı ruh da bir şey ifade etmez. İnsan, bedenî ihtiyaçlarını yiyip içtiği gıdalarla, ruhsal ihtiyaçlarını da Allah’a karşı kulluk görevi ve yaratılışının gayesi olan ibadât-u taatla giderir. İnsanın aldığı gıdalar,

¹¹⁴ Yıldırım, *a.g.e.*, I. 472.

¹¹⁵ Lütfü Şentürk, *İslam İlmihali*, D.İ.B.Y., Ankara, 2003, 241.

¹¹⁶ Abdülkerim b. Havazin b. Abdülmelik b. Talha Ebu'l Kasım el-Kuşeyrî, *er-Risaletü'l-Kuşeyrî* (thk.: Abdülhalim Mahmud ve Mahmud b. Şerif), Daru'l-Kutübü'l-Hadis, Kahire, 1996, 250.

görünürde bedenî ihtiyaçlarını giderse de ruh üzerinde de bir takım etkilere neden olmaktadır. Çünkü sağlıklı bir ibadet, ancak sağlıklı bir bedenle yapılır. Bundan dolayı bedene alınan her gıda, aslında ruha enjekte edilen bir ilaçtır.

İnsan hayatının, ruhsal ve bedensel açıdan gelişiminde ve olgunlaşmasında beslenmenin etkisi büyüktür. Bu da ancak oruçla olur. Çünkü oruç, hem bedensel, hem de ruhsal bir ibadettir. Ferdin, bir ay boyunca her gün fecrin doğuşundan güneşin batışına kadar nefsini yemeden ve içmeden kesmesi, şehvî arzularını kırıp onları kontrol altında tutması hususu orucun bedensel yönünü, bunları ibadet maksadıyla yapması da ruhsal yönünü oluşturmaktadır.

Keza oruç ibadetinde, oruç tutan kişinin devamlı açlığı sebebiyle mütemadiyen kendini, yani kendi varlığını hatırlama ve kendi varlığını bir gerçek olarak kabullenme söz konusudur. Bununla birlikte oruç esnasında duyduğu açlık, -psikolojideki teknik terimiyle organizmayı uyaran açlık- susuzluk gibi fizyolojik dürtülerin insan üzerinde etki yapmadığını söylemek mümkün değildir. Ama burada kişi, maddi anlamdaki tatminlerden vazgeçerek Yüce Allah'ın emir ve yasakları doğrultusunda şuurlu hareket ederek ruhî-manevî üst seviyede bir tatmine kavuşmaktadır. Teslimiyet ve güven duygusu içinde bu yönde ruhî ve manevî hazlar duyar.¹¹⁷

Orucun bir diğer ruhsal boyutu da nefis üzerinde etkin bir güce sahip olmasıdır. Zira oruçta, insanın bu yaşamdaki bütün davranışlarında, yükümlülükleri yerine getirmede, görevlerini ifa etmede ve yaptığı bütün işlerde Allah'ı gözetmesini sağlamada önüne engel koyan ve disiplinsiz davranmasını sağlayan, fitrî olarak kendini hür ve serbest olarak telakki eden ve keyfemâyeşa hareket etmek isteyen nefsin¹¹⁸ terbiye ve tezyini, ruh ve beden hastalıklarının birçoğunun tedavisi bulunmaktadır. Nefsin bu isteklerinin nasıl dizginleşiyeceğini ve arzularının nelerle kırılabileceğini Cenab-ı Allah, Kur'an-ı Kerim'de şöyle dile getirmektedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ
Ey iman edenler! Kötülüklerden sakınmanız için oruç, sizden öncekilere farz

¹¹⁷ Uysal, a.g.e., 129.

¹¹⁸ Bediüzzaman Said Nursi, *Mektubat*, Zehra Yayınları, İstanbul, 2000, 455.

kılındığı gibi, size de farz kılındı (Bakara, 2/183) âyeti, orucun şehveti kırma özelliğinin olduğuna ve koruyucu bir boyutunun olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca “لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ” “*Umulur ki sakınırsınız*” cümlesinde geçen “sakınmaktan” maksadın ne olduğunu Kurtubî (ö: 671/1273) şöyle dile getirmektedir: “Burada “تَتَّقُونَ” kelimesi “تضعفون” (zayıflarsınız) anlamında kullanılmıştır. Yemeği azaltmak, şehveti zayıflatır, şehveti zayıflatmak ise azgınlığı, isyankârlığı azaltır.”¹¹⁹

Oruç tutmak, diğer ibadetlere nazaran biraz daha sıkıntılı olduğu için Allah, orucun farz kılındığını ifade ederken, Müslümanların erinmelerini engelleyecek ve onlarda ruhsal bir rahatlama yaratacak bir üslup kullanmış ve oruç tutmanın önceki ümmetlere de farz kılındığını belirtmiştir.¹²⁰ Hz. Peygamber (s.a.v) de “...Oruç kalkandır. Biriniz oruç tuttuğu gün kötü söz söylemesin ve kavga etmesin. Şayet biri kendisine söver ya da çatarsa: ‘Ben oruçluyum’ desin. Muhammed’in canı kudret elinde olan Allah’a yemin ederim ki, oruçlunun ağız kokusu, Allah katında misk kokusundan daha güzeldir. Oruçlunun rahatlayacağı iki sevinç anı vardır: Birisi, iftar ettiği zaman, diğeri de orucunun sevabıyla Rabbine kavuştuğu andır.”¹²¹ buyurmak suretiyle orucun nefsin gayri meşru arzu ve isteklerine karşı bir kalkan olduğunu dile getirmiş ve oruçlunun elde edeceği mükâfatı ifade etmiştir. Oruç, bilenler için gerçekten bir kalkandır. Şuurlu bir şekilde tutulan oruç, kişiyi kötülöklere karşı korur.

Oruç ibadetinin insanı ruhsal açıdan mutlu kılabilmesi için orucun tüm şartlarına riayet edilerek tutulması gerekir. Zira her insan oruç tutar ama herkes aynı seviyede tutamaz. Bu nedenle İslam âlimleri orucu mertebelere ayırmışlardır. Onlardan biri de İmam-ı Gazali’dir. Gazali’ye göre oruç, derece bakımından üçe ayrılmaktadır:

a- Avamın Orucu: Bu oruç, mide ve tenasül uzvunu şehvetlerden sakındırmaktır. Yani yemek, içmek ve cinsi münasebette bulunmaktan sakınmaktır.

¹¹⁹ Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensarî el-Kurtubî, *el-Camiu'l-Ahkami'l-Kur'an*, Daru'l-Hadis, Kahire, 1996. II. 279.

¹²⁰ Örnek olarak bkz.: Bakara, 2/183.

¹²¹ Müslim, *a.g.e.*, *Siyam*, 30, II. 807.

b-Havassın Orucu: Kulak, göz, dil, el, ayak vs. azaları günahlardan uzak tutmaktan ibarettir.

c-Ahass'ul-Havassın Orucu: Kalbi, dünyevi düşüncelerden tamamen arındırıp Allah'tan başka her şeyi kalpten uzaklaştırmaktır. Böyle bir oruç, Allah'tan ve kıyamet gününden başka bir şeyi düşünmekle bozulur.¹²²

Avam orucunun insanı ruhen mutlu kıldığını söylemek biraz zorlama olacaktır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in “*Oruç tutan nice insanlar var ki, ellerine açlık ve susuzluktan başka bir şey geçmez.*”¹²³ hadis-i şerifleri bunun apaçık delilidir. Havas orucu ise kısmen sıkıntıyla beraber insanı ruhen mutlu kılacağını söylemek mümkündür. Zira insanın en çok kendileriyle günah işlediği uzuvlar da oruçludur. Ahass'ul-Havassın Orucu ise insanı kâmil manada mutlu kılan ve ona en büyük hazzı veren oruçtur. Böyle bir oruca sahip olmak ancak ruhsal açıdan belli bir olgunluğa erişmiş insanların işidir. Ayrıca Müfessirlerden Kuşeyrî (ö:465/1703)'nin, “Kalbi ve ruhu, afetlerden, tembelliklerden ve gizli kalması gereken şeylerin ortaya çıkmasından korumayı”¹²⁴ asıl oruç olarak ifade etmesi de bu gerçeği doğrulamaktadır.

¹²² Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazali, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz., I. 234.

¹²³ Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid İbn-i Mace, *Sünen-u İbni Mace* (thk.: Şeyh Halil Me'mun), Sıyam, 21, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1998, I. 539.

¹²⁴ Abdülkerim b. Havazin b. Abdülmelik b. Talha Ebu'l Kasım el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, Daru'l-Kutübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000, I. 87.

3. ZEKÂT

3.1. ZEKÂTIN SÖZLÜK ve TERİM ANLAMI

Arapçada “ زكى ” fiilinin mastarı olan “zekât”, lügatte artma, çoğalma, temizlik ve bereket anlamlarına gelmektedir.¹²⁵ Kelimenin “temizleme” anlamında kullanılmasına örnek olarak şu ayet-i kerimeleri gösterebiliriz;

خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا

Onların mallarından sadaka al. Bununla onları temizlersin, onları arıtip yüceltirsin (Tevbe, 9/103). Başka bir ayet-i kerimede de;

الَّذِي يُؤْتِي مَالَهُ يَتَزَكَّى

O ki malını Allah rızası için vererek temizlenir, yücelir (Leyl, 92/18). şeklinde buyurmaktadır.

Kelimenin “fazlaşma ve bereket” anlamında kullanıldığına örnek olarak da Arapların şu sözünü gösterebiliriz: Araplar ekin fazlaştığında “ زكا الزرع ” yani, “ekin fazlaştı” derler.¹²⁶

Ayrıca zekât, ‘doğru söylemek ve sözünü tutmak’ anlamına gelen صدق fiili kökünden alınmış ve bu itibarla Kur’an ve sünnet’te bazen zekâtın, sadaka anlamında kullanıldığı da söylenmiştir.¹²⁷ Zekât’a sadaka denmesinin sebebi, kulun kulluktaki sadakatine, doğruluğuna ve Allah-u Tealâ’ya itaatine delâlet etmesidir.¹²⁸ İstılahta ise zekât; belli bir malın, belli bir kısmını, belli bir şahsa temlik etmek demektir.¹²⁹

Arapçada “ زكى ” fiilinin mastarı olan “zekât” kelimesi, Kur’an-ı Kerim’de değişik kiplerde 34 yerde geçmektedir. Bunlardan iki yerde fiil halinde, 32 yerde ise mastar şeklinde gelmektedir.¹³⁰

¹²⁵ İsfahani, *a.g.e.*, 380; İbn Manzûr, *a.g.e.*, XIV. 358; Ahmed b. Yusuf el-Halebî, *Umdetu'l-Huffaz fi Tefsiri'l-Elfaz* (thk.: Muhammed Tuncî), Âlimu'l-Kutüb, Beyrut, tsz., II. 163.

¹²⁶ İsfahani, *a.y.*

¹²⁷ Bardakoğlu ve bşk., *a.g.e.*, I. 223.

¹²⁸ Vehbe Zuhayli, *el-Fıkhu'l-İslamî ve Edilletühü*, Dımaşk, 1997, III. 1789.

¹²⁹ Mavsili, *a.g.e.*, I. 148

¹³⁰ Mahmut Çanga, *Kur'an-ı Kerim Lügatı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2005, 226.

Zekât, hicretin ikinci yılında gerekli şartları taşıyanlara farz kılınmıştır. Farziyeti, Kur'an, Sünnet ve İcma ile sabittir.¹³¹ Kur'an-ı Kerim'de konuyla ilgili birçok ayet-i kerime vardır. Bunlardan biri şu ayet-i celiledir:

وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ

Namaz kılın ve zekâtı verin (Bakara, 2/110).

Sünnetteki deliline gelince; Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: *“İslamiyet beş temel esas üzere kurulmuştur: 1-Allah (c.c)’tan başka ilâh bulunmadığına ve Hz. Muhammed (s.a.v)’in de Allah (c.c)’ın Resulü olduğuna şahitlik etmek, 2-Namaz kılmak, 3- Zekât vermek, 4- Hacca gitmek 5- Ramazan orucunu tutmak.”*¹³²

Kur'an-ı Kerim'i incelediğimiz zaman Peygamberimizden önce gelmiş geçmiş bütün peygamberlerin ümmetlerine zekât ibadetinin farz kılındığını görürüz. Kur'an-ı Kerim'de Hz. İbrahim (a.s.) ve onun neslinden gelen peygamberlerin durumlarından bahsedilirken şöyle deniliyor:

وَجَعَلْنَاهُمْ أَيْمَةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَإِقَامَةَ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةِ وَكَانُوا لَنَا عَابِدِينَ

*Kendilerini (insanlar için) önder kıldık. Bizim emrimize göre doğru yolu gösterirler. Kendilerine hayır işlerini, namazı ayakta tutmayı ve zekâtı ödemeyi vahy ettik. Onlar bize ibadet edenlerdi (Enbiya, 21/73). Hz. İsmail (a.s.)’dan bahsedilirken de onun kendi halkına namaz ve zekâtı emrettiği belirtilmektedir.*¹³³

3.2. ZEKÂTIN HİKMETİ ve ÖNEMİ

Allah-u Teala, insanı en güzel surette yaratmış¹³⁴ ve onu yeryüzünün halifesi ilan etmiştir.¹³⁵ Yaratılan diğer şeylerin tümünü de insanın emrine sunmuştur. Nitekim Yüce Allah, bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظَاهِرَةً

¹³¹ Abdurrahman b. Muhammed el-Cezirî, *el-Fıkhu alâ Mezâbi'l-Erba'*, Daru'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kahire, 2006, I. 478.

¹³² Buhari, *a.g.e.*, *İman*, 2, I.67; Müslim, *a.g.e.*, *İman*, 22, I. 45.

¹³³ Örnek olarak bkz.: Meryem, 19/55.

¹³⁴ Örnek olarak bkz.: Tin, 95/4.

¹³⁵ Örnek olarak bkz.: Bakara, 2/30.

وَبَاطِنَةٌ

Allah'ın, göklerde ve yerdeki (nice varlık ve imkânları) sizin emrinize verdiğini, nimetlerini açık ve gizli olarak size bolca ihsan ettiğini görmediniz mi? (Lokman, 31/20). Ancak insanlara musahhar kılınan bu nimetler ile insanların onları elde etme hususunda farklılık görülmektedir. Görülen bu farklılık, Kur'an-ı Kerim'de şu şekilde bildirilmektedir:

وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ فَمَا الَّذِينَ فُضِّلُوا بِرَادِّي رِزْقِهِمْ عَلَى مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَهُمْ فِيهِ سَوَاءٌ

Allah kiminize kiminizden daha bol rızık verdi. Bol rızık verilenler, rızıklarını ellerinin altındakilere verip de bu hususta kendilerini onlara eşit kılmazlar (Nahl, 16/71). Buna karşılık Cenab-ı Allah da insanlardan her birinin belli bir refah düzeyinde yaşamlarını sürdürebilmeleri için bazı tedbirler koymuştur. Zekât farızası, bu hususta konulan tedbirlerin ilkidir.

Toplum varlığının sağlam temeller üzerinde kurulabilmesi için toplumsal denge ve barışın bir şekilde sağlanması ve fertler arasında ruhsal gerilime sebebiyet verebilecek faktörlerin ortadan kaldırılması şarttır. Bir toplumda ekonomik açıdan birbirlerinden üstün insanların bulunması kadar doğal bir şey yoktur. Bu durum geçmişte de vardı, günümüzde de var, gelecekte de var olacaktır. Ancak doğal olmayan, bu insanların birbirlerinin haklarını gözetmemesi ve bu durumun toplumda gerilim ve gerginlik sebebi olmasıdır. Bunun için de hem zengin ve fakir arasındaki ekonomik düzey farkının uçuruma dönüşmemesi, hem de bu yüzden gerçekleşmesi muhtemel olan bir ruhsal gerilimin önlenmesi gerekir. “Eğer herhangi bir kontrol mekanizması bulunmazsa, sahip olma ve çıkar dürtüsünde aşırı bir doyumsuzluk, ihtiras ve azma temayülleri baş gösterir. Bu doyumsuzluk bir yandan bitkinlik ve iç sıkıntısı doğururken, öte yandan cimrilik gibi olumsuz karakter özelliklerinin ortaya çıkmasına yol açar.”¹³⁶ Toplumsal dengenin sağlanabilmesi ve yürürlüğe konabilmesi de ancak zekât köprüsü üzerinden geçmekle olur.

Genellikle mal ve servetin çokluğu, nefsin shevî yönünü pozitif yönde etkilemektedir. Bu da zevk alınacak şeylere karşı ilgiyi daha da artırır, o da insanın mala olan düşkünlüğünü ve hırsını kamçılar ve tatmin olmak için daha çok mal

¹³⁶ Kasapoğlu, a.g.e., 46.

toplamaya iter. Şüphesiz ki, mal artışı ile zevk alınacak şeyler arasında doğru orantı söz konusudur. Bu durum bir döngü halinde sürüp gider. Sonuçta öyle bir hal alır ki, nefsin şehvî yönünü sıfır noktasına kadar indirerek insanı ruhsal bunalıma kadar götürebilir. Bu nedenle onu meşru bir kanala çevirmek için bir noktada frenleyip yönünü değiştirmek gerekir. İşte zekât, elde edilen maldan meşru alanda haz almasını sağlayan ve kişiyi ruhen mutlu kılan bir ibadettir.¹³⁷

Kur'an'ın bir temel gayesi de yeryüzünde âdil ve ahlakî temellere dayanan, yaşanılabilir bir toplumsal düzen kurmaktır. Bu da ancak adalet sisteminin kurulmasıyla gerçekleşebilir. Çünkü adalet, toplumun her bir ferdine eşit seviyede yaklaşan bir düzendir. Adaletin eşit olarak herkese dağıtılması için Kur'an, şöyle bir ilke ortaya koymaktadır:

كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ

Servet sadece zenginler arasında dolaşan bir şey olmamalıdır (Haşr, 59/7).

Bu ayet, Medine'ye hicret etmiş olan yoksul Mekkelilere ganimetin dağıtılması, durumu iyi olan Medinelilere ise ganimetin verilmemesi ve onların da buna itiraz etmeleri üzerine nazil olmakla birlikte, yine de Kur'an'ın genel ekonomik siyasetinde merkezî bir noktaya işaret etmektedir.¹³⁸ Onun için Kur'an, zekâtı farz kılmış, toplumda duygusal açıdan gerilim olmaması için kazanılan servetin toplumun geneline adil bir biçimde dağıtılmasına olanak hazırlamıştır.

Bedi'üzzaman Said Nursi (ö: 1379/1960) de zekât'ın hikmet ve önemine değinerek şunları söylemektedir: “Müslümanların birbirine yardımları, ancak zekât köprüsü üzerinden geçmekle yapılır. Zira yardım vasıtası zekâttır. İnsanların heyet-i ictimaiyesinde intizam ve asayiş temin eden köprü, zekâttır. Âlem-i beşerde hayat-ı ictimaiyenin hayatı, muavenetten doğar. İnsanların terakkiyatına engel olan isyanlardan, ihtilâllerden, ihtilâflardan meydana gelen felâketlerin tiryakı, ilâcı, muavenettir. Evet, zekâtın vücubu ile ribanın hurmetinde büyük bir hikmet, yüksek bir maslahat, geniş bir rahmet vardır. Tabakalar arasında musalâhanın temini ve münasebetin tesisi, ancak ve ancak erkân-ı İslâmiyeden olan zekât ve zekâtın yavruları olan sadaka ve teberruatın heyet-i ictimaiyece yüksek bir düstur ittihaz

¹³⁷ Yıldırım, *a.g.e.*, V. 2530.

¹³⁸ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000, 82–83.

edilmesiyle olur.”¹³⁹

Neticede diyebiliriz ki, İslam dini, sosyal hayatın huzur ve mutluluğuna, beraberliğine ve refahına büyük önem vermiştir. Huzur, mutluluk ve refah da birilik-beraberlik ve dayanışmadan geçer. İslam dini de yardımlaşma ve dayanışma dinidir. Bu yardımlaşma ve dayanışmanın temeli Allah’ın kanunlaştırdığı birtakım kaide ve kurallara dayanmaktadır. Zekât da Allah’ın kanunlaştırdığı birçok kaide ve kurallardan sadece birisidir. Çünkü zekât en güzel sosyal yardımlaşma ve dayanışmadır. İslam dini, zenginlerin yoksulları görüp gözetmelerini emretmiştir. Zenginlere zekât yükümlülüğünü getirmekle de bu yardımlaşmayı sistemleştirmiştir.

3.3. ZEKÂTIN RUHSAL BOYUTU

İslam dini toplumun huzur ve mutluluğuna büyük önem vermiş, bunun gerçekleşmesi için birtakım esaslar koymuştur. İşte bunlardan biri de zekâttır. Zekât, toplumun fertlerini birbirine kenetleyen, toplumsal dayanışma ve yardımlaşma bağlarını kuvvetlendiren, sosyal dayanışma sisteminin temelini oluşturan ve toplumdaki denge unsurunu sağlayan bir ibadettir. Bu itibarla zekât vermenin emredilmesiyle, zengin-fakir dengesi kurulmuş, zenginin fakiri hakir görmesine işaret olan tepeden bakması, fakirin de kıskanç bakışlarıyla zengini süzmesi frenlenmiş, bunun sonucunda fertler, birbirlerine karşı şefkat, merhamet, sevgi ve saygı duyguları içersinde kaynaşıp kenetlenmişler. Bu şekilde kenetlenip birbirlerine yardım elini uzatmak, ancak ruhsal bakımından belli bir doyum ve olgunluk noktasına ulaşmış kişilerde ortaya çıkabilir.

İnsanın hem kendisine hem de başkalarına karşı saygıdeğer olması için önce kendisini ruhsal açıdan olgunlaştırması ve nefsinı temizlemesi gerekir. Zekâtın bir özelliği de öncelikle nefsi, cimrilik, tamah ve fakirlere katı davranma gibi olumsuz karakterlerden uzak tutup temizlemesidir. Ayrıca zekât, insanın bencillik ve cimrilik gibi duygularına galip gelmesini ve onları kontrol altına almasını sağlar. Kur’an bu durumu, bir tür temizlik harekâtı olarak değerlendirmektedir:

¹³⁹ Bediüzzaman Said Nursi, *İşârâtü'l İ'câz*, Zehra Yayıncılık, İstanbul, 2003, 55.

خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا

Onların mallarından sadaka al. Bununla onları temizlersin, onları arıtıp yüceltirsin (Tevbe, 9/103). Başka bir ayet-i kerimde şöyle buyurmaktadır:

الَّذِي يُؤْتِي مَالَهُ يَتَزَكَّى

O ki malını (Allah rızası için) vererek temizlenir, yücelir (Leyl, 92/18). Bu ayetlerden anlaşılacağı üzere zekât'la, zenginin malı kirden, ruhu cimrilikten temizlendiği gibi, fakirin de gönlü kinden temizlenmiş olur. Böylece toplumun iki zümresi birbirlerine kavuşmuş olur ve aralarındaki yardımlaşma bağları pekişmiş olur. Ayrıca Kur'an-ı Kerim:

وَالَّذِينَ كَفَرُوا بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ إِلَّا تَفْعَلُوهُ تَكُنْ فِتْنَةٌ فِي الْأَرْضِ وَفَسَادٌ كَبِيرٌ

Kâfir olanlar bile birbirlerinin dostudur. Eğer siz bunu (birbirinizle yardımlaşmayı) yapmazsanız, yeryüzünde büyük bir fitne ve fesâd çıkar (Enfâl, 8/73) buyurmak suretiyle de Müslümanları yardımlaşmaya teşvik etmektedir.

Zekât, bireyi cimrilik ve bencillik gibi kötü huylardan arındırmanın yanında bir de toplumsal bünyeye girip onu içten içe kemiren zararlı her türlü kötülüklerden arındırıp, yerine cömertlik, iyilik, yardım ve hayırseverlik gibi güzel huyları ikame ederek toplumsal bünyenin sağlıklı bir şekilde serpilip büyümesine ve gelişmesine de hizmet eden bir mekanizmadır.

Kur'an, malın insanı azdırması hususundaki psikolojik gerçekten hareketle, kişinin en zorlu imtihanının mal olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁴⁰ Bu durum da bir mal ibadeti olan zekâtı, insanların yerine getirme babında en çok zorlandıkları ibadet haline getirmektedir. Cenab-ı Allah, insanlarda görülen bu ruhsal rahatsızlığı, haz veren bir mutluluğa dönüştürmek için zekâtın aslında malı azaltmayacağını, bilakis daha da artıracığını şu şekilde beyan etmektedir:

قُلْ إِنْ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَهُ وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُ وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ

De ki: Rabbim, kullarından dilediğine bol rızık verir ve (dilediğinden de) kısar. Siz hayıra ne harcarsanız, Allah onun yerine başkasını verir. O, rızık verenlerin en hayırlısıdır (Sebe, 34/39). Bu husus şuna benzemektedir: Nasıl ki, budanan bir ağaç taptaze filizlerle daha iyi meyve sunuyorsa aynı şekilde zekât

¹⁴⁰ Örnek olarak bkz.: Fecr, 89/15–20.

olarak verilen bir mal da nemalanarak müzekkinin cebine geri gelecektir. Ayrıca Ebu Hureyre'nin Hz. Peygamber (s.a.v)'den rivayet etmiş olduğu bir kutsî hadiste de Cenab-ı Allah şöyle buyurmaktadır: “*Ey âdemoğlu! Sen infak et ki, ben de sana vereyim.*”¹⁴¹

İnsan, sosyal bir varlık olduğundan maddî ve manevî tüm kazandıklarını toplum aracılığıyla elde eder. Bu yüzden topluma karşı borçlu kabul edilir. Çünkü mal, hem ferdin hem de milli servet olarak toplumdur.¹⁴² Nitekim zenginlerin kazandığı malda fakirlerin de hakkının olduğunu Cenab-ı Hak şu şekilde dile getirmektedir:

وَفِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ

Onların (zenginlerin) mallarında muhtaç ve yoksullar için bir hak vardır (Zariyat, 51/19). Kişinin bir ömür boyu çalışıp kazandığı malına başkalarını ortak kılması ve kazanmış olduğu bu malda yoksul ve muhtaçların da hakkının olduğunun farkında olması ve buna göre davranması, ancak ruhsal açıdan o malın asıl sahibiyle gereği gibi irtibat içerisinde olmasıyla gerçekleşir. Aslında bu bilinçle davranmak, zekât veren için hem Hakk’a hem de halka karşı bir teminat unsuru oluşturmaktadır. Çünkü zekât, fakirlerin satın alma gücünü artırdığı için ellerinin ve dillerinin başkalarına zarar vermelerine engel oluşturmaktadır. Ayrıca zekât, başkaldırmaya hazır bir sınıfın önünü keser, hem de onların aklına kötü duygular gelip taht kurmadan evvel izale eder ve zenginin malını, sağlam kalelerin içerisine alarak onu emniyete kavuşturmuş olur. Bu durum alış verişlerin hareketlenmesine, ticaretlerin canlanmasına ve dolayısıyla da zenginlerin piyasaya yeni ve daha temiz ürünler sürmelerine sebep teşkil etmektedir.

Zekât aynı zamanda zengini çeşitli bedeni ve ruhî hastalıklardan da korumaktadır. Şöyle ki; zekât, Allah’ın varlıklı insanın nefesini ve ruhunu kötülüklerden arındırması için yoksullara ayırdığı bir paydır. Şayet zengin tamahkârlık edip bu payı fakirden esirgerse, ilahi kanuna aykırı davrandığından ötürü malının helak olmasına sebebiyet verir. Bunun sonucunda ya bunalıma girerek ruh sağlığını bozar ya da bedenine bir zarar verir. İşte bunlardan dolayı zekât, zenginler

¹⁴¹ Müslim, *a.g.e.*, *zekât*, II, II. 690.

¹⁴² Akyüz, *a.g.e.*, III. 22.

için bir şifa kaynağı olmaktadır.¹⁴³

Diğer ibadetlerde olduğu gibi zekâtın da temel gayesi Allah'ın rızasını kazanmaktır. Ancak zekâtın bunun yanında bir diğer gayesi daha vardır: O da kişide, malın araç olmaktan çıkarak amaç haline gelmesini önlemek, ruhsal açıdan kişide başkalarını düşünmek, merhamet duygusunu geliştirmek ve toplumsal barışı sağlamaktır. Bu bağlamda zekât, kişiyi psikolojik açıdan rahatsız eden cimrilik hastalığından korumakta, zekât veren ve zekât verilen kişiler arasında sevgi bağlarının kuvvetlenmesine vesile olmakta ve böylece sosyal barış ve toplumsal kaynaşma ortamını oluşturmaktadır. Toplumdaki bireyleri, yardımlaşma, incelik, anlayış, sempati ve sevgi gibi duygularla birbirine bağlamaktadır. Öyle ki, gayr-i müslimlerin kalbinde bile sevgi, yumuşaklık ve sıcaklık uyandırmaktadır:

إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ
وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

Zekâtlar; Allah'tan bir farz olarak yoksullara, düşkünlere, onu toplayan memurlara, kalpleri Müslümanlığa ısındırılacaklara verilir; kölelerin, borçluların, Allah yolunda olanların ve yolda kalanların uğrunda sarf edilir. Allah bilendir, hâkimdir (Tövbe, 9/60). Kur'an-ı Kerim, apaçık bir şekilde, zekâtın gayr-i müslimlerin kalbinde sevgi kıvılcımlarını ateşlediğini ve onların ruhsal dünyalarını etkilediğini açık bir dille ifade etmektedir. O halde diyebiliriz ki, zekât, müminler arasında çok daha fazla sevgi, sempati ve yakınlık duygularına aracılık edip ruhen mutlu kılmaktadır.¹⁴⁴

¹⁴³ Mehmet Bayrakdar, *İslam İbadet Fenomonolojisi*, Ankara, 1978, 32.

¹⁴⁴ Kasapoğlu, *a.g.e.*, 48.

4. HACC

4.1. HACCIN SÖZLÜK ve TERİM ANLAMİ

Hacc kelimesi, İbranicede ‘**hag**’ şeklindedir; ‘bayram’ anlamına gelen kelime ‘bir şeyin etrafında dönmek, dolanmak’ manasındaki **hvg** kökünden türemiştir. Hacc veya hag çok eski bir Sami tabir olup İbraniceden başka Aramicede ve Sabii dilinde de bulunmaktadır. Kelimenin asıl anlamının ‘bir şeyin etrafında dönme, dolaşma ve halka oyunu’ olduğu daha sonra bayram manasını kazandığı belirtilmektedir.¹⁴⁵ Arapçada hacc, kelimenin aslî manası itibariyle yönelmek, örfî manada ise hacc farızası için Mekke’ye yönelmek demektir.¹⁴⁶ İstilahî açıdan ise hacc, birtakım özel fiilleri, özel bir zamanda, özel bir yerde ve yine birtakım özel usullerle yerine getirmektir.¹⁴⁷ Bir başka deyişle hacc, belirli zamanda Kâbe’yi ve civarındaki kutsal sayılan yerleri usulüne uygun olarak ziyaret etmek ve buralarda yapılması gereken diğer ibadetleri yerine getirmektir.¹⁴⁸

İslamiyet’in beş temel esasından biri olan hacc, hicretin 9. senesinde, hür, buluğ çağına ermiş, akıllı, sağlığı yerinde olan, gidip dönünceye kadar yol emniyeti ve azığı olan ve oturdukları ev başka, ailesinin nafakasını karşılayabilecek durumda olanlara farz kılınmıştır.¹⁴⁹ Bu farzı gücü yeten bir mükellef için ömründe bir defa yapması yeterlidir. Zira hacc farızası ile ilgili ayet-i kerime nazil olunca, meydana gelen hadiseyi İbn Abbas (r.a.) şöyle açıklamaktadır: “Hz. Peygamber (s.a.v.) bize ‘Hac, size farz kılındı.’ dedi. Bunun üzerine Efra’ ibn Habis ayağa kalkarak, ‘Ey Allah’ın Resulü! Her yıl mı?’ dedi. Hz. Peygamber (s.a.v.), ‘Şayet öyle bir şey söyleseydim, elbette farz olurdu. Hacc bir defadır, onun fazlasına gelince, o da nafilidir.’ dedi.”¹⁵⁰

¹⁴⁵ Ömer Faruk Harman, “Hac” md. *TDVİA*, İstanbul, 1996, IV. 382.

¹⁴⁶ İsfahanî, *a.g.e.*, 218; İbn Manzûr, *a.g.e.*, II. 226; Muhammed b. Ebubekir b. Abdülkadir er-Razî, *Muhtarî’s-Sihah*, Beyrut, 1995, 79.

¹⁴⁷ Cezirî, *a.g.e.*, I. 510.

¹⁴⁸ Hasip Asutay, *Sorulu-Cevaplı Hac ve Umre*, Ankara, 2000, 5.

¹⁴⁹ Merğînânî, *a.g.e.*, I. 161.

¹⁵⁰ Muhammed b. İsmail es-Seneânî, *Sübülü’s-Selam Şerh’u Buluğu’l-Meram min Cemii Edilleti’l-Ahkâm*, Kahire, 2004, II. 265.

Farzîyetinin hükmü, Kur'an-ı Kerim ve sünnette bildirilmiş ve bu hüküm konusunda Müslümanların icması da gerçekleşmiştir.¹⁵¹ Kur'an-ı Kerim'deki delili şu ayettir:

فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنْ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ

Apaçık ayetlerin bulunduğu o yerde İbrahim'in makamı vardır. Her kim oraya girerse emin olur. Onun yoluna gücü yeten kimsenin evi hacetmesi Allah'ın insanlar üzerindeki bir hakkıdır. Her kim de kâfir olursa elbette ki Allah âlemlerden müstağnidir (Al-i İmran, 3/97).

Sünnetteki deliline gelince; Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “İslamiyet beş temel esas üzere kurulmuştur: 1-Allah (c.c)’tan başka ilah bulunmadığına ve Hz. Muhammed (s.a.v)’in de Allah (c.c)’ın Resulü olduğuna şahitlik etmek. 2-Namaz kılmak. 3-Zekât vermek, 4-Hacca gitmek 5-Ramazan orucunu tutmak.”¹⁵²

4.2. HACCIN HİKMETİ ve ÖNEMİ

Hacc ibadeti, her şeyden önce bütün menasikiyle (ihram, tavaf, kurban, vakfe, şeytan taşlama, sa'y, vs.), Allah'ın emri olduğu için yapılır. Allah-u Teala insanlara faydası olmayan hiçbir şeyi emretmez. Allah'ın emrettiği her şeyde şüphesiz insanların dünya ve ahiret hayatı için pek çok maddi ve manevi fayda bulunmaktadır. Hacc ibadeti de Allah'ın insanlara bir emri olduğuna göre onun da pek çok faydası bulunmaktadır. Allah-u Teala, haccın bu faydalarının neler olduğuna işaret etmek üzere Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurmaktadır:

وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ

Ve insanlar arasında hacı ilân et! Gerek yaya, gerekse uzak yollardan gelen yorgun düşmüş develer üstünde sana gelsinler. Kendileri için bir takım yararlara şahit olsunlar (Hac, 22/27–28). Ayet-i kerimede ifade buyrulan “menfaatlerin” neler olduğunu Âlusî, İbn Abbas (r.a.)’dan nakille şu şekilde ifade etmektedir: “Bu

¹⁵¹ Cezirî, a.g.e., I. 510.

¹⁵² Buhari, a.g.e., İman, 2, I.67; Müslim, a.g.e., İman, 22, I. 45.

menfaatler, dünyadaki menfaatler ve ahiretteki menfaatler olarak ikiye ayrılır. Ahiretteki menfaat, Allah-u Teala'nın rızasına erişmektir. Dünyadaki menfaat ise o gün kesilen kurban etinden yararlanmak ve ticaretlerden yararlanmaktır.”¹⁵³ Muhyiddin İbnü'l-Arabî de (ö: 238/853): “Menfaatlerden maksat Kâbe makamından ilmî ve amelî olarak istifade etmektir.”¹⁵⁴ demektedir.

Hac ibadetinin fert ve müslüman toplumuna sağladığı manevi kazançlar kişiden kişiye, toplumdan topluma ve devirden devire farklılık arz etmektedir. Bunun çeşitli sebepleri vardır. Her insan niyetine, iradesine ve yeteneklerine bağlı olarak hacdan farklı nasipler elde edebileceği gibi hiç nasip almadan bu seyahatten dönenlerin bulunması da mümkündür.¹⁵⁵ Kuşeyrî (ö: 465/1073) hacc ibadetinden kimlerin ne şekilde yararlanacaklarını şöyle açıklamaktadır: “Ticaret ehlinin menfaati, ticaretidir. Amel sahibinin menfaati, ibadetindeki tatlılıktır. Ehl-i halın menfaati, kalbinin saflığıdır. Tevhid ehlinin menfaati ise gaybten kendisine açıklanan hakkı seçmeye razı olmasıdır.”¹⁵⁶

Haccın hikmetlerinden bir diğeri de insanlara zaman ve mekân mefhumunu ve dünyada her şeyin bir düzen içinde gerçekleştiğinin şuurunu kazandırır. Çünkü diğer ibadetler için belli mekân tahsis edilmezken, yani mubah olan her yerde yapılabilirken, hac ibadeti için belli bir yer tahsis edilmiştir. O da Mekke'deki Kâbe'yi ve civarındaki kutsal sayılan özel yerleri, özel vakit içinde ziyaret etmektir.

Öte yandan hacc, yolculuk yanı itibariyle de meşakkatlere ve hoşla gitmeyen şeylere karşı insanı, sabra ve tahammüle alıştıırır ve ona zorluklara katlanmayı öğretir. Ayrıca disiplin ve emirlere uyma şuurunu kazandırdığı için, insanlara tevazu göstermeyi, onlarla güzel münasebeti ve ihsanda bulunmayı da öğretir. Maksat Allah rızasını elde etme olunca, bu kutsi yolda artık bütün acılar onun için ruhsal açıdan birer zevk halini alır. Böylece fedakâr, başkasını kendine tercih eden bir insan

¹⁵³ Şahabeddin Seyyid Mahmud Alusî Ebu'l Fadl, *Ruhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim ve's-Sebi'l-Mesani*, Beyrut, 1997, X. 215.

¹⁵⁴ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Tefsiru İbn-i Arabî*, Beyrut, 2002, II. 388.

¹⁵⁵ Tahsin Görgün, “Hac” md., *TDVİA*, İstanbul, 1996, IV. 397.

¹⁵⁶ Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, II. 318.

olur.¹⁵⁷

Hacc, her yıl dilleri, renkleri, ülkeleri, kültürleri farklı, fakat hedef ve gayeleri aynı, milyonlarca Müslümanın bir arada, hep birden adeta bir askeri disiplin içersinde, kraldan dilenciye kadar istisnasız her kesin ibadet edip Allah’a yönelmelerini, birbirleri ile tanışıp kaynaşmalarını sağlamaktadır. Bu durum da bütün Müslümanların aynı değerlere sahip olduklarını ve bu değerlerin kendileri için ortak bir zemin oluşturduğunun gerçeğini ortaya koymaktadır.

Hacc, insanın nefsini zapt etmesine, şehvet ve taşkınlıklarını kontrol altında tutmasına yardımcı olması hasebiyle de Müslümanların nezdinde önem kazanmaktadır. Çünkü yüce Allah;

الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ

Hac bilinen aylardır. Her kim o aylarda hacı ifa ederse hacda kadına yaklaşmak yok, fasıklık yok ve kavga etmek yok (Bakara 2/197) buyurmak suretiyle başka zamanlarda insana meşru olan bir dizi davranıştan uzak durmak zorunda olduğunu ona bildirmektedir. “Bu program dışı hayat, kişinin alışkanlıklarından ve bağımlılıklarından kurtulmasına ve kendisiyle hesaplaşmasına imkân tanıyan önemli bir fırsattır. Bu esnada yapılan her ihlal ya bir kefaretle karşılanır veya haccın bozulmasıyla sonuçlanır ki bir anlamda dünya-ahiret bütünlüğünü canlı bir şekilde yaşamak demektir.”¹⁵⁸

4.3. HACCIN RUHSAL BOYUTU

Hacc ibadeti hem maddî hem de bedenî bir ibadettir. Bu ibadeti yerine getirmek isteyen bir bireyin kendisinde bu ibadeti yapabilecek gücü ve isteği bulması çok önemlidir. Hacca gidebilmek, kişinin hem ruhen hem de bedenlen sağlıklı olmasını gerektirir. Bir taraftan kişi, bir birey olarak türlü meşakkatlere gebe ve aynı zamanda vahyin indiği, İslam’ın doğup cihana yayıldığı, Allah elçisinin doğup büyüdüğü kutsal yerleri görme gibi maneviyatlarla dopdolu olan mukaddes yolculuğa kendisini ruhsal açıdan hazırlaması, diğer taraftan da maddî açıdan en

¹⁵⁷ Zuhayli, *a.g.e.*, III. 2068.

¹⁵⁸ Görgün, *a.g.m.*, IV. 398.

azından gidip dönünceye kadar kendisinin ve ailesinin nafakasını karşılayabilecek kadar bir birikime sahip olması gerekir.

Bu kutsi yolculuk, insanın ruhsal dünyasına öyle bir seziş kabiliyeti bahşeder ki, bazen neşeyle tüten ve bazen de muhasebe duygusuyla buruklaşan bir ruh haletiyle, adeta kendini ahiretin koridorlarında yürüyormuşçasına hisseder. Bir de yapılan işin şuurunda olanlar için bu arzî fakat semavî yolculuk, ihtiva ettiği hatıralarla onların ruhlarını sarar ve bir ömür boyu gönül gözlerinde tülленir durur.

Hacc ibadetinde Müslüman, İslam'a gönül vermiş olmanın mutluluğunu ve hazzını daha yakından idrak eder, yeryüzünde dilleri, renkleri, ülkeleri, kültürleri farklı, fakat hedef ve gayeleri aynı, milyonlarca Müslümanla birlikteliğin ve kardeşliğin kollektif şuuruna erer. Onlarla birlikte adeta bir askeri disiplin içinde, bütün beşerî zevk ve arzularını bir kenara bırakıp, o zamana kadar kazanmış olduğu alışkanlıklarının dışına çıkarak, Allah'ın hükümrانlığına tam bir boyun eğiş ve itaat içerisinde kulluk görevlerini yerine getirmenin ruhsal sevincini yaşar. Ayrıca burada en eski fakat eskimeyen, en ezeli ama taptaze gerçeklerle tanışır ve hiçbir zaman unutamayacağı ve damağından silinemeyeceği tatlara ulaşır. Bu durum Allah ile kul arasındaki manevi bağı muhafaza eder ve Allah'a olan saygısını diri tutarak kendisinde sağlam bir ruh yapısını oluşturur.

Hacc ibadeti, ölmeden önce ölümün ve sonrasının adeta bir provasını andırması hasebiyle de insanın ruhsal dünyasını etkilemektedir. Bilindiği gibi hacca niyet eden bir mümin, ölüme gidercesine dinî, ahlakî ve hukuki mahiyette hak ilişkisi içine girdiği herkesle helalleşir, borçlarını öder, bakmakla yükümlü olduğu aile efradının nafakalarını ayırır ve ondan sonra günlük hayatta giyindiği elbiselerini çıkarıp adeta kefeni andıran iki bez parçasından ibaret olan ihrama bürünür. İhrama girildikten sonra hacca yapılan yolculuk ise, dünyadan çıkışı ve Allah'a doğru yolculuğu hatırlatır. Aynı şekilde dünyanın dört bir yanından gelen milyonlarca müslümanın Arafat ve Müzdelife'de vakfe yapmaları, haşır ve neşir hallerini yani mahşeri hatırlamaktadır. Düşünülmesi dahi insana dehşet veren ölüm ve sonrasının mini bir provasını bu dünyada iken yapmak, insanın ruhsal dünyası üzerinde önemli

derecede bir etkiye sahiptir.

Hacc ibadeti, Allah’a karşı kulluk sorumluluklarını yerine getirmek için yapılmanın yanında, biraz da kirlenen ruh ve duyguların temizliği için de yapılır. Çünkü hacc esnasında hiçbir şeye zarar vermemek esastır. Haccın bu özelliği, insana çevresiyle ilişkisinde son derece dikkatli davranmasını gerektirir. Bu husustaki titizlik, hacc ibadetini, günden arınma vesilesi kılmaktadır. Sa’y yaparken atılan her adımda, okunan evrad-u ezkarda ve tavaf yapılırken atılan her turda ağacın yapraklarını döktüğü gibi günahları döker. Hacc farızasını usulüne riayet ederek tüm şartlarını yerine getiren, her türlü kötülüklerden sakınarak tamamlayan kimsenin geçmiş günahlarının bağışlanacağını ve hacca gittiği şekil üzere dönmeyeceğinin müjdesini Hz. Peygamber (s.a.v) şu şekilde dile getiriyor: *“Kötü söz söylemeden ve büyük günah işlemekten hacceden kimse, annesinden doğduğu gündeki gibi günahsız olarak (evine) döner.”*¹⁵⁹ Hz. Peygamber (s.a.v.)’in ifade buyurduğu şekil üzere dönen için yeni bir hayat kapısı açılır, maneviyatı yükselir, umutları güçlenir, ilahi rahmet ve affa dair duyduğu güveni sağlamlaşır.

Ayrıca hacc ibadeti bir kişilik eğitimidir. Çünkü hacc dış görünüşü itibariyle semboller andıran, gerçekte ise çeşitli ruhî eğitimleri sağlayan birbirinden farklı davranışların toplamından ibarettir.

Haccın bir diğer ruhsal boyutu da inanan bir kimsenin inanç kökleriyle bağlantı kurmasını sağlamaktır. Müslümanlık açısından düşünüldüğünde, İslam Peygamberinin ve arkadaşlarının tevhit ve adaleti hâkim kılma mücadelesi, bu süreçte yaşanmış acı tatlı anılar, adeta bir film şeridi gibi bu kutsal mekânları ziyaret eden kişinin gözünün önünden geçer. Bu durum ise kişide ruhsal açıdan Hz. Peygamberle beraber yaşama hissini uyandırmaktadır.

¹⁵⁹ Nevevî, a.g.e., 494.

3. BÖLÜM

SÖZSEL İBADET

İbadet denince çoğunlukla, muayyen bir zamana veya mekâna bağlı, nasıl yapılacağı kesinleşmiş ve ibadât-ı mersûme olarak da bilinen namaz, oruç, zekât ve hacc gibi düzenli ibadetler akla gelse de, ibadet kelimesinin ıstılahî anlamını ve Kur'an içerisindeki bütünlüğüne baktığımızda bunun çok daha şümullü olduğunu görmekteyiz. Yani ibadet, ibadât-ı mersûme diye tanımlanan ibadetleri içerdiği gibi, dua etmek, Kur'an okumak, şükretmek, zikretmek gibi sözsel bir takım ibadetleri de içermektedir. Dolayısıyla ibadet, sadece ibadât-ı mersûmeye indirgenemez.

Aklı, iradesi ve üstün yeteneklerine rağmen insan, çoğu zaman sınırsız ihtiyaçları, nefsanî arzuları ve hayat mücadelesi yüzünden ruhî bunalım, can sıkıntısı, gönül darlığı çekebilir. Hatta bazen bir takım sıkıntı ve musibetlere maruz kalarak doğasında fitrî olarak var olan ibadet ihtiyacını eylemlerle yerine getiremeyebilir. Bu durumda onun bu fitrî ihtiyacını ancak sözsel ibadetler giderebilir. Çünkü sözsel ibadetler de insanın ruhsal dinginliğini sağlayabilir.

Kâinattaki varlıklar, canlı-cansız, bütünüyle ibadet halindedirler.¹⁶⁰ Bu varlıkların ibadet şekillerini de sözsel ibadetler kategorisinde değerlendirebiliriz. Çünkü bu varlıkların ibadet faaliyetinden söz eden ayetler, bu faaliyet için daha çok tesbih tabirini kullanıyor.¹⁶¹ Tesbih ise zikir lafızlarından biri ve sözsel bir ibadettir.

Sözsel ibadetlerin kapsamı oldukça geniştir. Ancak onların tümüne burada değinmek çalışmamızın kapsamını aşmaktadır. Onun için biz burada sadece sözsel ibadetlerden olan zikir ibadetini ele alacağız.

¹⁶⁰ Örnek olarak bkz.: Nur, 24/41.

¹⁶¹ Abdulhakim Yüce, *Gece İbadeti*, Kaynak Yayınları, İzmir, 2001, 1.

1. ZİKİR

1.1. ZİKİR KAVRAMININ SÖZLÜK ve TERİM ANLAMI

Zikir kelimesi Arapçada “ذَكَرَ” kökünden gelmekte olup bir mastardır. Zikir sözlük anlamı itibarıyla, anma, güzel konuşma, sena, şeref, namaz, dua, kutsal kitap, Allah’ı anmak maksadıyla dilden akan şey,¹⁶² kalbe huzur veren şey v.b. anlamlara gelmektedir.¹⁶³ Ayrıca zikir, bir şeyi telaffuz etme, zihinde hazır etme, gibi anlamlara da gelmektedir.¹⁶⁴ Terim anlamı itibarıyla zikir; Allah’ı anma maksadıyla dilden ve kalpten akan her şeydir.¹⁶⁵

Aslında zikir daha şümüllü düşünülmelidir; yani zikir; sadece ‘Allah!’ demek veya O’nu hatırlatan kelime veya cümleleri tekrarlamak değildir. Allah’ı her daim anmaktır. Bu anma da, unutan bir insanın hatırlaması olarak değil de hatırlamanın sürekli olmasını, her fırsata Allah’ın güzel isimlerini hatırlamak, O’na hamdetmek, O’nu tesbih etmek, O’na kulluk etmek, ahkâmını, emir ve yasaklarını, tekliflerini ve bunların delillerini düşünmek, hayatı duyarak yaşayıp varlığın koridorlarında gezerken bütün mahlûkatı ve bunların yaratılış sırlarını düşünmek, hemen her nesneden Allah’a ait bir mesaj almak ve bunu insan tabiatının bir parçası haline gelmesini sağlamaktır.

1.2. KUR’AN’DA ZİKİR KAVRAMININ KULLANIMI

Arapçada “ذَكَرَ” fiilinin mastarı olan “Zikir” kelimesi Kur’an-ı Kerim’de değişik kiplerde 70 surede¹⁶⁶ 294 yerde geçmektedir.¹⁶⁷ Kur’an-ı Kerim’de, anlam itibarıyla birbirlerine yakın olmakla beraber, yaklaşık olarak 30’un üzerinde değişik

¹⁶² Cemaleddin Muhammed Ebu’l Fadl İbn-i Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, Darü’l-Fikr, Beyrut, 1997, IV. 308; Muhammed b. Yakub el-Firuzâbâdî, *el-Kâmusü’l-Muhit*, Daru İhyai’t-Türasi’l-Arabî, Beyrut, 2000, I. 560.

¹⁶³ Ebu’l Kasım el-Hüseyin b. Muhammed er-Rağıb el-İsfehani, *Müfredâtu Elfazi’l-Kur’an* (thk.: Safvan Adnan Davudî), Dimaşk, 2002, 184.

¹⁶⁴ Ali Ünal, *Kur’an’da Temel Kavramlar*, Nil Yayınları, İstanbul, 2001, 34.

¹⁶⁵ Muhammed b. İsmail es-Seneânî, *Sübûlu’s-Selam Şerh’u Bulûğu’l-Meram min Cemii Edilleti’l-Ahkâm*, Kahire, 2004, VI. 284.

¹⁶⁶ Mahir İz, *Tasavvuf*, Med Yayınları, İstanbul, 1981, 145.

¹⁶⁷ Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mu’cemu’l-Mufehrisu li Elfazi’l-Kur’ani’l-Kerim*, Darü’l-Ma’rife, Beyrut, 2005, 332–338.

anlamalarda kullanılmaktadır:

1.2.1. Allah'ı Zikretmek Anlamında

فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِي

O halde beni anın ki ben de sizi anayım ve bana şükredin; bana küfür (nankörlük) etmeyin (Bakara, 2/152) ayetinde geçen **zikir** kelimesi, Yüce Allah'ın azametini anmak gayesiyle kalp, dil ve bedenle yapılan zikir anlamındadır.¹⁶⁸

الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ

Onlar ki, ayakta iken, otururken, yanları üzerinde yatarken Allah'ı zikrederler ve gökler ile yerin yaratılışı hakkında düşünerek şöyle derler: Rabbimiz sen bunları boşuna yaratmadın, seni tesbih ederiz, artık bizi ateş azabından koru (Âl-i İmran, 3/191) ayetinde geçen **zikir**, her hal ve durumda Allah'ı anmak ve yarattıkları üzerinde düşünmek anlamındadır.¹⁶⁹

1.2.2. Kur'an veya Diğer Semavi Kitaplar Anlamında

وَهَذَا ذِكْرٌ مُّبَارَكٌ أَنْزَلْنَاهُ أَفَأَنْتُمْ لَهُ مُنْكَرُونَ

İşte bu (Kur'an) da, bizim indirdiğimiz mübarek bir öğüttür. Şimdi onu inkâr mı ediyorsunuz? (Enbiya, 21/50) ayetinde geçen **zikir**, Kur'an anlamında kullanılmıştır.¹⁷⁰

لَوْ أَنَّ عِندَنَا ذِكْرًا مِنَ الْأَوَّلِينَ

Eğer öncekilere verilenlerden bizde de bir kitap olsaydı (Saffat, 37/168) ayetinde geçen **zikir**, Kur'an-ı Kerim'den önceki kutsal kitaplar anlamında kullanılmıştır.¹⁷¹

¹⁶⁸ Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Camiu'l-Ahkami'l-Kur'an*, Kahire, 1996, II. 166; Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l Cevzi, *Zâdü'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1983, I. 160.

¹⁶⁹ Muhammed b. Ali eş-Şevkanî, *Fethü'l-Kadir*, *el-Cami' Beyne Fenni'r-Rivaye ve'd-Diraye min İlmi't-Tefsir*, Beyrut, 1983, I. 618.

¹⁷⁰ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Halid et-Taberî, *Camiu'l-Beyan an Te'vil'i Âyi'l-Kur'an*, Beyrut, 1998, IX. 35; Şevkanî, a.g.e., III. 589; Muhammed Ali es-Sabuni, *Safvetu't-Tefsîr*, Daru İhyai'l-Türasi'l-Arabi, Lübnan, 1996, II. 241.

¹⁷¹ Ebu'l Berekât, Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vi*, Beyrut, 2000, 1012; Abdurrahman b. Ebubekir Celaleddin es-Suyutî, *Tefsiru'l Celaleyn*,

1.2.3. Peygamberlik Anlamında

أَوْعِيبُكُمْ أَنْ جَاءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلَى رَجُلٍ مِنْكُمْ لِيُنذِرَكُمْ وَلِتَتَّقُوا وَلَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ

*Sakinirsiniz ve belki rahmete erersiniz diye uyarılmak için Rabbinizden, içinizden bir adama zikir gelmesine mi şaşırdınız (A'raf, 7/63) ayetinde geçen **zikir**, peygamberlik (risalet) anlamında kullanılmıştır.*¹⁷²

1.2.4. Hatırlama Anlamında

قَالُوا تَاللَّهِ تَقَاتْنَا تَذَكُّرُ يُوسُفَ حَتَّى تَكُونَ حَرَضًا أَوْ تَكُونَ مِنَ الْهَالِكِينَ

*Dediler ki: Allah'a and olsun ki hâlâ Yusuf'u hatırlayıp duruyorsun. Sonunda ya kederinden hastalanıp eriyeceksin yahut ölüp gidenlerden olacaksın (Yusuf, 12/85) ayetinde geçen **zikir**, hatırlama anlamında kullanılmıştır.*¹⁷³

قَالَ أَرَأَيْتَ إِذْ أَوَيْنَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي نَسِيتُ الْحُوتَ وَمَا أَنْسَانِي إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَذْكُرَهُ وَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ عَجَبًا

*(Genç adam:) Gördün mü? dedi, kayaya sığındığımız sırada balığı unuttum. Onu hatırlamamı bana şeytandan başkası unutturmadi. O, şaşılacak bir şekilde denizde yolunu tutup gitmişti (Kehf, 18/63) ayetinde geçen **zikir**, hatırlama anlamında kullanılmıştır.*¹⁷⁴

1.2.5. Öğüt Alma Anlamında

كَلَّا إِنَّهَا تَذْكِرَةٌ فَمَنْ شَاءَ ذَكَّرَهُ

*Hayır, hayır; gerçekte o, bir öğüttür. Artık dileyen onunla ders alsın (Abese, 80/11–12) ayetinde geçen **zikir**, öğüt alma anlamında kullanılmıştır.*¹⁷⁵

لِنَجْعَلَهَا لَكُمْ تَذْكِرَةً وَتَعِيَهَا أُذُنٌ وَاعِيَةٌ

Onu size bir uyarı kılalım ve anlayışlı kulak da onu anlasın diye (Hakka,

Daru İbn-i Kesir, Beyrut, 1999, 452; Nasruddin Ebu Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydavi, *Envarü't-Tenzil ve Esrarü't-Te'vil*, Beyrut, 2003, II. 304.

¹⁷² Beydavi, a.g.e., II. 344; Hüseyin b. Mesud el-Ferra el-Beğavî, *Meâlimü't-Tenzil fi't-Tefsir ve't-Te'vil* (thk.: Abdürrezzak Mehdi), Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, 2002, II. 98.

¹⁷³ Taberî, a.g.e., VII. 276; Beydavi, a.g.e., II. 394

¹⁷⁴ Ebu'l Kasım Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *Tefsiru'l-Keşşaf an Hakâiki Gavâmidü't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekâvil fi Vucuhi't-Te'vil*, Beyrut, 1995, II. 704; Nesefî, a.g.e., 657; Suyutî, *Tefsiru'l Celaleyn*, 301.

¹⁷⁵ Nesefî, a.g.e., 1322; Şevkanî, a.g.e., V. 540; Muhammed b. Muhammed Ebu Suud el-Umâdî, *İrşadü'l-Akli's-Selim ilâ Mezâya el-Kur'ani'l-Kerim*, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, tsz., IX. 109.

69/12) ayetinde geçen **zikir**, öğüt alma anlamında kullanılmıştır.¹⁷⁶

1.2.6. Tefekkürle Birlikte Hatıra Getirme Anlamında

وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللَّهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ

*Onlar, çirkin bir iş yaptıklarında veya nefislerine zulmettikleri zaman Allah'ı hatırlayıp günahları için bağışlanma dilerler (Âl-i İmran, 3/135) ayetinde geçen **zikir**, bu anlamda kullanılmıştır.¹⁷⁷*

1.2.7. İbadet Etmek Anlamında

فَإِنْ خِفْتُمْ فَرَجَالًا أَوْ رُكْبَانًا فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَأَذْكُرُوا اللَّهَ كَمَا عَلَّمَكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ

*Eğer korkarsanız, yaya olarak veya binek üzerinde, güvene kavuştuğunuz zaman size bilmediğiniz şeyleri öğrettiği gibi Allah'ı anın (Bakara, 2/239) ayetinde geçen **zikir**, ibadet (Namaz) anlamında kullanılmıştır.¹⁷⁸*

وَاذْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ بُكْرَةً وَأَصِيلًا

*Sabah akşam Rabbinin adını zikret (İnsan, 76/25) ayetinde geçen **zikir**, ibadet (Sabah ve akşam namazı) anlamında kullanılmıştır.¹⁷⁹*

1.2.8. Telbiye ve Tehlil Anlamında

لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فَإِذَا أَقَضْتُمْ مِنْ عَرَقاتٍ فَادْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ وَادْكُرُوهُ كَمَا هَذَاكُمْ وَإِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمَنِ الضَّالِّينَ

*Rabbinizden herhangi bir lütfu aramanızda size bir günah yoktur. Arafat'tan hep birlikte indiğinizde Meş'ar-ı Haram'ın yanında Allah'ı zikredin. Size hidayet ettiği gibi O'nu zikredin! Muhakkak siz ondan önce sapıklardan idiniz (Bakara, 2/198) ayetinde geçen **zikir**, telbiye ve tehlil anlamında kullanılmıştır.¹⁸⁰*

¹⁷⁶ Ali b. Ahmed Ebu'l Hasan en-Nisaburi Vâhidî, *el-Veciz fî Tefsiri'l Kitabi'l Aziz* (thk.: Safvan Adnan Davudî), Darü'l-Kalem, Şam, 1995, II. 562; Suyutî, *Tefsir'ul Celaleyn*, 567.

¹⁷⁷ Kurtubi, *a.g.e.*, IV. 206; Nesefî, *a.g.e.*, 186; Beydavi, *a.g.e.*, I. 185; Suyutî, *Tefsir'ul Celaleyn*, 67.

¹⁷⁸ Taberî, *a.g.e.*, II. 587; Nesefî, *a.g.e.*, 125; Şevkanî, *a.g.e.*, I. 391; İsmail b. Ömer Ebu'l Fida, İbn-i Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Kahire, 2002, I. 360; Beğavî, *a.g.e.*, I. 74.

¹⁷⁹ Ebu Su'ud, *a.g.e.*, IX. 75; İbnü'l Cevzi, *a.g.e.*, VIII. 441; Sabuni, *a.g.e.*, III. 472.

¹⁸⁰ Beydavi, *a.g.e.*, I. 112; Vahidî, *a.g.e.*, 157.

1.2.9. Dua Anlamında

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

Ey iman edenler, bir toplulukla karşılaştığınız zaman sebat edin ve Allah'ı çokça anın ki kurtulasınız (Enfal, 8/45) ayetinde geçen **zikir**, dua anlamında kullanılmıştır.¹⁸¹

1.2.10. Şükürün Yerine Getirme Anlamında

لِيَسْتَوُوا عَلَى ظُهُورِهِ ثُمَّ تَذْكُرُوا نِعْمَةَ رَبِّكُمْ إِذَا اسْتَوَيْتُمْ عَلَيْهِ وَتَقُولُوا سُبْحَانَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هَذَا وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ

Onların sırtlarına binip doğrulmanız, sonra doğrulduğunuz zaman, Rabbinizin nimetini zikretmeniz ve: 'Bunları bizlere boyun eğdiren ne yücedir. Yoksa bizim bunlara gücümüz yetmezdi.' demeniz için (Zuhruf, 43/13) ayetinde geçen **zikir** şükür anlamında kullanılmıştır.¹⁸²

1.2.11. Şan Şeref Anlamında

وَلَوْ اتَّبَعَ الْحَقُّ أَهْوَاءَهُمْ لَفَسَدَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ بَلْ أَتَيْنَاهُمْ بِذِكْرِهِمْ فَهُمْ عَنْ ذِكْرِهِمْ مُعْرِضُونَ

Eğer hak, onların kötü arzu ve isteklerine uysaydı, mutlaka gökler ve yer ile bunlarda bulunanlar bozulur giderdi. Hayır, biz onlara şan ve şereflerini getirdik; fakat onlar kendi şereflerine sırt çevirdiler (Mu'minun, 23/71) ayetinde geçen **zikir**, şan-şeref anlamında kullanılmıştır.¹⁸³

لَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ كِتَابًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ

Andolsun, size içinde sizin için öğüt bulunan bir kitap indirdik. Hâla akıllanmaz mısınız? (Enbiya, 21/10) ayetinde geçen **zikir**, şan-şeref anlamında kullanılmıştır.¹⁸⁴

1.2.12. Düşünmek Anlamında

يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُوا

¹⁸¹ Nesefi, *a.g.e.*, 415; Beydavi, *a.g.e.*, I.387; Sabuni, *a.g.e.*, 429.

¹⁸² Zemahşeri, *a.g.e.*, IV. 233; Sabuni, *a.g.e.*, III. 141.

¹⁸³ Nesefi, *a.g.e.*, 761; Şevkanî, *a.g.e.*, III. 706.

¹⁸⁴ Taberi, *a.g.e.*, IX. 8; Beğavi, *a.g.e.*, III. 158.

Hikmeti dilediğine verir. Hikmet verilen kimseye de pek çok hayır verilmiştir. Akıl sahiplerinden başkası düşünmez (Bakara, 2/269) ayetinde geçen **zikir**, düşünmek anlamında kullanılmıştır.¹⁸⁵

Bu anlamlar dışında Zikir kelimesiyle ifade edilen diğer anlamlar şunlardır: bahsetmek,¹⁸⁶ muktezasını (gereğini) yapmakla birlikte hatıra getirmek,¹⁸⁷ mele-i a'lada sena edip övmek,¹⁸⁸ kadınlara talip olma lafından bahsedip mevzusunu dile getirmek,¹⁸⁹ tekbir getirmek,¹⁹⁰ söz/laf,¹⁹¹ kıssa,¹⁹² vb. anlamlara gelir.¹⁹³

İbn Kayyım el-Cevziyye'ye göre Zikir, Kur'an-ı Kerim'de 10 değişik şekilde gelmektedir:

- 1- Mutlak ve mukayyed emir olarak gelir.
- 2- Bunun zıddı olan gaflet ve nisyani nehyederek gelir.
- 3- Devamlı ve çok yapmakla felaha erdiren zikir şeklinde gelir.
- 4- Zikir ehlinin övülmesi ve Allah'ın onlara hazırladığı cenneti ve mağfireti haber veren zikir şeklinde gelir.
- 5- Zikir dışında başka şeylerle ilgilenenlerin sonlarının hüsrana olacağını haber veren zikir şeklinde gelir.
- 6- Kendini zikredenlere Allah'ın zikretmesiyle karşılık vereceğini haber veren zikir şeklinde gelir.
- 7- Zikrin her şeyden büyük olduğunu hatırlatmak suretiyle gelir.
- 8- Allah'ın, zikri, salih amellerin anahtarları kıldığı gibi hatimesi de kıldığını haber veren zikir şeklinde gelir.
- 9- Zikir ehlinin Allah'ın ayetlerinden faydalananlar olduğunu haber verip, onların başkalarından ayrı olarak Ulu'l Elbab (akıl sahibi) olduğunu haber veren zikir şeklinde gelir.

¹⁸⁵ Beydavi, *a.g.e.*, I. 140; İbnü'l Cevzi, *a.g.e.*, I. 324.

¹⁸⁶ Örnek olarak bkz.: Yusuf, 12/42.

¹⁸⁷ Örnek olarak bkz.: Bakara, 2/40; Maide, 5/7.

¹⁸⁸ Örnek olarak bkz.: Bakara, 2/152.

¹⁸⁹ Örnek olarak bkz.: Bakara, 2/235.

¹⁹⁰ Örnek olarak bkz.: Bakara, 2/203.

¹⁹¹ Örnek olarak bkz.: Meryem, 19/2.

¹⁹² Örnek olarak bkz.: Kehf, 18/83.

¹⁹³ Mahmut Çanga, *Kur'an-ı Kerim Lügati*, İstanbul, 2005, 193–194.

10- Allah'ın, zikri, bütün salih amellerin arkadaşı ve ruhu kıldığını haber verip, zikrin yok olması, amellerin ruhsuz cesetler gibi olacağını haber veren zikir şeklinde gelir.¹⁹⁴

Görüldüğü üzere Kur'an-ı Kerim'de, zikir kavramı çok geniş anlam alanına sahiptir. Bu da zikrin varlıklar için ne derece bir öneme haiz olduğunu göstermektedir.

1.3. KUR'AN'DA ZİKİR ÇEŞİTLERİ

Kâinat içerisinde insanoğlu yalnız değildir. Onunla beraber farklı özelliklere, değişik görüntü ve şekillere sahip nice varlıklar vardır. Her ne kadar bu varlıklar farklı özellik ve yapılarla sahip olsalar da, Yüce Allah'ı “zikir etme” ortak paydasında buluşurlar.¹⁹⁵

Çok geniş anlam alanına sahip olan zikir kavramı, Kur'an-ı Kerim'de değişik şekil ve kelimelerle ifade edilmiştir. Akıllı varlıklar namaz, niyaz ve tesbihle, akılsız varlıklar ise sadece tesbihle rablerini zikrederler. Bundan dolayı Kur'an-ı Kerim, akıllı varlıkların zikrini çoğunlukla “ذَكَرَ” sülasi fiili kökünden gelen kelimelerle ifade etmiş, diğer canlıların zikirlerinden bahsederken de “سَبَّحَ” fiili ve türevlerini kullanmıştır. Bunun yanında zaman zaman hem insan hem de diğer canlılar için “حَمْدَ” fiili ve türevlerini de kullanmıştır.

Yüce Allah, yaratmış olduğu her varlığa, o varlığın yaratılışına uygun olarak çeşitli sorumluluklar vermiştir. Yani sorumluluğu olmayan hiçbir zerre yoktur. Yaratılan her zerre hangi programın icraatını ortaya koymak üzere yaratılmış ise, ona uygun olarak kendi lisan-ı haliyle programının gereğini yapmaktadır.

¹⁹⁴ İbn Kayyım, el-Cevziyye, *Medâricu's-Salikin* (Terc.: Ali Ataç ve bşk.), İnsan Yayınları, İstanbul, 1990, II. 332.

¹⁹⁵ Seyyid Kutup, *Fizilali'l-Kur'an*, Birleşik Yayınları, İstanbul, tsz., X. 443.

1.3.1. CANLILARIN ZİKİRİ

1.3.1.1. Âkillerin Zikri

Kur'an-ı Kerim, akıllı varlıkların zikir usûllerini belirtirken insanlar için çoğunlukla “ذَكَرَ” fiili ve türevlerini kullanmakta, zaman zaman da “سَبَّحَ” ve “حَمَدَ” fiili ve türevlerini de kullanmaktadır. Melekler için ise çoğunlukla “سَبَّحَ” ve “حَمَدَ” fiili ve türevlerini kullanmaktadır.

İnsanların Zikri: Kur'an-ı Kerim, insandan Allah'ı zikretmesini isterken, çoğunlukla emir kipini kullanmıştır. Bu da, Allah'ı zikretmenin, Allah'ın kesin bir emri olduğunun göstergesidir. İnsanların Allah'ı zikretmesiyle ilgili birçok ayet-i kerime nazil olmuştur. O ayet-i kerimelerden birkaçı şunlardır:

وَاذْكُرْ رَبَّكَ كَثِيرًا وَسَبِّحْ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ

Rabbini çokça zikret ve sabah akşam tesbih et! (Al-i İmran, 3/41).

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا

Ey inananlar! Allah'ı çokça zikredin (Ahzab, 33/41).

وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ حِينَ تَقُومُ

Ve her kalkışında Rabbini hamd ile tesbih et (Tur, 52/48).

Yukarıda geçen tüm bu ayetlerden anlıyoruz ki, insanların Allah'ı zikretmesi, Allah'ın insanlara kesin bir emridir. İnsanlar, mükellef tutulduğu amellerden bazılarını herhangi bir özür sebebiyle terk veya te'hir edebilir. Fakat Allah'ı zikir böyle değildir. Yani Cenab-ı Allah'ın zikri herhangi bir özür sebebiyle terk veya te'hir olunması söz konusu değildir. Her zaman her yerde dil ile kalp ile Allah'ı zikretmek gerekir. Onun içindir ki, İbni Abbas (r.a.), “Hiç kimse aklı başından gitmediği sürece, Allah'ı zikretmeyi terk etmede bir özür beyan edemez” demiştir.¹⁹⁶

Meleklerin Zikri:

وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِّينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ

Melekleri görürsün ki, Rablerine hamd ile tesbih ederek Arş'ın etrafını

¹⁹⁶ Kurtubi, a.g.e., XIV. 174.

kuşatmışlardır (Zümer, 39/75).

إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيُسَبِّحُونَهُ وَلَهُ يَسْجُدُونَ

Doğrusu Rabbinin katında olanlar O'na ibadet etmekten asla büyüklenmezler, O'nu tesbih ederler ve yalnız O'na secde ederler (A'raf, 7/206).

يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ

Onlar, bıkip usanmaksızın gece gündüz tesbih ederler (Enbiya, 21/20).

Meleklerin nasıl zikir yaptıkları hususunda İslam bilginleri ihtilaf etmişlerdir. İbn-i Abbas ve İbn-i Mes'ud'a göre onların zikri/tesbihi namaz kılmaktır, Katade'ye göre ise onların zikri/tesbihi "Sübhânallah" demektir. Ebu Salih'e göre ise onların zikri/tesbihi Allah'ı ta'zim ve O'na hamd etmektir. Muhammed b. Kasım el-Enbarî'ye göre ise Allah'a boyun eğmek ve itaat etmektir.¹⁹⁷

Netice olarak, melekler de kendilerini yaratan, onlara çeşitli nimetler veren, onları diğer varlıklardan üstün kılan ve her şeyden önemlisi diğer varlıklara nazaran kendi yanında barındıran yüce yaratıcılarına karşı şükürlerini ifa etmek için O'nu zikretmekte ve kendilerine verilen görevleri eksiksiz bir biçimde yerine getirmektedirler.

1.3.1.2. Gayr-i Âkillerin Zikri

Kur'an-ı Kerim, canlı varlıkların zikrinden bahsederken sadece akıllı olan varlıkları ele almamıştır. Hayvanlar ve bitkiler gibi diğer varlıkların da Allah'ı kendi lisan-ı halleri içerisinde, başka bir deyişle kendilerine verilen programa uygun biçimde ve Allah'ın koymuş olduğu nizamı uyarak Allah'ı zikrettiklerini belirtmiştir. Kur'an-ı Kerim, onların zikirlerinden bahsederken de genellikle "سبح" fiili ve türevlerini kullanmıştır. Akılsız varlıkların zikirlerini anlatan birçok ayet-i kerime nazil olmuştur. O ayet-i kerimelerden bir kaç şunlardır:

وَسَخَّرْنَا مَعَ دَاوُودَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ وَالطَّيْرَ

Davud ile beraber tesbih etsinler diye dağlara ve kuşlara baş eğdirdik (Enbiya, 21/79). Burada dağların ve kuşların Hz. Davud (a.s.)'la beraber tesbih yapma usüllerinde İslam uleması arasında ihtilaf söz konusu olmuştur. Bir kısmına

¹⁹⁷ İbnü'l Cevzi, a.g.e., I. 61.

göre buradaki tesbih, açıktır. Bunlara göre her ne zaman Hz. Davud (a.s.) Allah'ı tesbih ettiyse, dağlar onunla beraber yürürdü ve onlar da tesbih ederlerdi. Diğer bir kısım alime göre ise burdaki tesbih mecazidir. Onların tesbihi, onlara bakanların, onların yaratılışlarının harikallığını ve onları yaratanın yüce kudretini görmeleridir.¹⁹⁸ Beydavî (ö:791/1389) ise, onların Allah'ı tesbih usullerini şu şekilde ifade ediyor: “Onlar, Allah'ı, ya lisan-ı hal ile, ya kendilerine has bir ses ile ya da Allah'ın kendileri için yaratmış olduğu sözlerle tesbih ederler.”¹⁹⁹

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُسَبِّحُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالطَّيْرِ صَافَاتٍ كُلُّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ
وَتَسْبِيحَهُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ

Göklerde ve yerde bulunanlarla dizi dizi kuşların Allah'ı tesbih ettiklerini görmez misin? Her biri kendi duasını ve tesbihini (öğrenmiş) bilmiştir. Allah, onların yapmakta olduklarını hakkıyla bilir (Nur, 24/41).

Akılsız varlıkların zikrinden şunu anlamak gerekir: Yaratılan her varlığın, yaratıcısına karşı bir sorumluluğu vardır. Bu varlık ister canlı, ister cansız, ister akıllı ve isterse akılsız olsun, her birinin kendi yaratılış karakterine uygun olarak Allah'ı bir anış biçimi vardır. Bu varlıkların Allah'ı zikretmesini, ancak mahlûkat içerisinde hemcinsleri fark edebilir. Onun için akılsız varlıkların Allah'ı nasıl zikrettikleri hususu üzerinde durmaktan çok, onların da Allah'ı zikredip etmedikleri üzerinde durmak gerekir. Yukarıda geçen ayetlerden anlıyoruz ki, varlıkların Allah'ı zikretmeleri, onların akıllı olup olmamalarıyla bir ilgisi yoktur. Buna karşılık varlıkların Allah'ı zikretmeleri onların birer “varlık” olma özelliğinden kaynaklanmaktadır.

1.3.2. CANSIZLARIN ZİKİRİ

Kâinata, insan, melek ve hayvanlar gibi canlı varlıkların yanında cansız varlıklar da mevcuttur. Bu varlıklar da durumları itibarıyla yaratıldıkları kanuna bağlı kalarak Cenab-ı Hakk'ı tesbih etmektedir. Zaten varlık âleminde Cenab-ı Hakk'ı tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Galaksi sisteminin hareketinden atom çekirdeğinin etrafındaki elektronların hareketlerine kadar büyük-küçük her şey kurulu düzende

¹⁹⁸ Şevkanî, *a.g.e.*, III. 598.

¹⁹⁹ Beydavî, *a.g.e.*, 672.

yartılışına uygun olarak hareketini devam ettirmekte ve Cenab-ı Hakk'ın kanunlarına baş eğerek O'nu tesbih etmektedirler.

Kur'an-ı Kerim, cansız varlıkların da Allah'ı kendi lisan-ı halleri içersinde zikrettiklerini bildirmektedir:

وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ

Gökgürültüsü Allah'ı hamd ile tesbih eder (Ra'd, 13/13).

تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ

Yedi gök, yer ve bunlarda bulunan herkes O'nu tesbih eder. O'nu övgü ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Ne var ki siz, onların tesbihini anlamazsınız (İsra,17/44).

سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ

Göklerde ve yerde olan her şey Allah'ı tesbih etmektedir (Hadid, 57/1).

Ayrıca Ebu Zerr (r.a.)'dan gelen bir rivayete “Hz. Peygamber (s.a.v.) eline taşları alır ve onların arı uğultusu gibi tesbih edişlerini duyardı.”²⁰⁰

Şu varlık âlemi ve içerisinde bulunan her şey, Cenab-ı Allah'ın bir eseridir. Onları evirip çeviren ve idare eden de yine Yüce Allah'tır. Durum böyle olunca da bu eser, başka hiç bir yere değil yine O'na yani Allah'a muhtaçtır ve yönünü O'na döndürmüştür. Varlıkların sadece Allah'a yönelmeleri ve O'na muhtaç olmaları, O'nu zikrettiklerinin bir göstergesidir. Zaten müfessirlerden bir kısmı yukarıdaki ayetlerin tefsirini yaparken, insan ve melekler dışındaki varlıkların Yüce Allah'ı tesbih edişleri hakiki manada bir tesbih olmadığını, bilakis onların tesbihi, özellikleri itibariyle Allah'ın varlığına delalet etmeleri şeklinde olduğunu söylemişlerdir.²⁰¹

Bediüzzaman Said Nursi, varlıkların zikrine ilişkin bir beyanında şunları söylemektedir: “Şu kâinatın mevcudatına nazar-ı dikkat ile bakılsa görünür ki, cüz'iyât gibi külliyyatın dahi birer şahs-ı manevisi vardır ki; birer vazife-i külliyesi görünüyor, onda bir hizmet-i külliye görünüyor. Meselâ, bir çiçek, kendince bir nakş-

²⁰⁰ İbn-i Kesir, *a.g.e.*, III. 52.

²⁰¹ Şevkanî, *a.g.e.*, III. 330.

ı san'atı gösterip, lisan-ı haliyle esma-i Fâtır zikrettiği gibi; küre-i arz bahçesi dahi bir çiçek hükmündedir, gayet muntazam küllî vazife-i tesbihiyesi vardır. Nasıl ki bir meyve, bir intizam içinde bir ilânâtı, tesbihâtı ifade ediyor; öyle de, koca bir ağacın heyet-i umumiyesiyle gayet muntazam bir vazife-i fitriyesi ve ubudiyeti vardır. Nasıl bir ağaç yaprak, meyve ve çiçeklerinin kelimâtı ile bir tesbihatı var; öyle de, koca semâvât denizi dahi kelimâtı hükmünde olan güneşler, yıldızlar ve ayları ile Fâtır-ı Zülcelâline tesbihât yapar ve Sâni-i Zülcelâline hamd eder ve hakeza, mevcudat-ı hariciyenin her biri, sûreten câmid, şuursuz iken, gayet hayatkârâne ve şuurdarâne vazifeleri ve tesbihâtları vardır.”²⁰²

Muyiddin İbnü'l Arabî (ö:638/1241) de varlıkların zikri hususunda şunları söylemektedir: “Yedi kat gök sürekli ve mükemmel şekilde yüksekliğiyle, Allah'ı, müessir, mucid, rab olması ve her gün yeni bir yaratma faaliyeti içerisinde olması hasebiyle tesbih eder. Yeryüzü de sürekli ve sebat ederek, Allah'ı, yaratıcı, rızık verici, terbiye edici, şefkat ve merhamet sahibi, ibadeti kabul edici, sevap vermesi suretiyle şükredici vb. sıfatlarıyla tesbih eder. Melekler ise maddeden soyutlanmış olarak ilim ve kudretiyle Allah'ı tesbih eder. Ve tesbihle beraber aynı zamanda takdis de eder.”²⁰³

Sonuç olarak her ne kadar müfessirler, insan ve melek dışındaki varlıkların “zikri yapı” şekillerinde ihtilaf etmiş olsalar da, yedi kat semadan tutun mikroskobik canlılara kadar her varlığın, yaratılış diliyle Allah'ı zikrettiği hususunda hemfikirdirler. Evet, nasıl ki akıl sahibi insan ve melek Allah'ı zikretmekle mükellef tutulmuş ise, öyle de, bütün kâinat kendi lisan-ı haliyle yüce Allah'ı tesbih edip vahdaniyetine şehadet etmektedir. Sorumlu oldukları vazifelerini mükemmel bir şekilde ve tam bir itaatle yerine getirmek suretiyle de Allah'ı zikretmektedirler.

1.4. BAZI ZİKİR LAFIZLARI

Allah'ı anmak, her işte Allah-u Teâla'yı hatırlamak ve bu sayede kendini

²⁰² Bediüzzaman Said Nursi, *Sözler*, Zehra Yayıncılık, İstanbul, 2003, 550.

²⁰³ Muhyiddin İbnü'l Arabî, *Tefsiru İbnü'l- Arabî*, Darü Sadr, Beyrut, 2002, I. 317.

gafletten kurtararak Allah'ın rahmetine nail olma anlamlarına gelen zikir, Kur'an-ı Kerim'in tabiriyle her hal ve ortamda yapılabilir.²⁰⁴ Ancak nasıl ve hangi lafızlarla yapılacağı hususunda diğer tüm ibadetlerde olduğu gibi Hz. Peygamber (s.a.v)'e bırakılmıştır.

Resûlullah (s.a.v) de öncelikle söz konusu zikirlerin faydalarına dikkat çekmiş ve daha sonra bunların nasıl yapılacağını ve yapılırken hangi lafızlarla yapılırsa Allah'a daha sevimli geleceğini belirtmek suretiyle meseleye çözüm getirmiştir.

Semure b. Cundeb (r.a)'dan rivayet edilen bir hadis-i şerifte kâinat'ın efendisi Hz. Peygamber (s.a.v) en faziletli zikirleri şöyle sıralıyor:

“Allah'a en sevimli gelen söz dört tanedir, onlardan hangisiyle başlarsan sana bir zarar gelmez. Onlar; 'Subhânallah, el-hamdülillâh, lâ ilâhe illâllah ve Allah-u ekber.’”²⁰⁵

Ebu Hureyre (r.a)'dan gelen diğer bir rivayete Hz. Peygamber (s.a.v)'e; Cennet bahçelerin neler olduğu hakkında sorulmuş o da, *'Mescitlerdir.'* demiştir. Bunun üzerine o bahçelerin yemişlerinin neler olduğu sorulmuş, o da: *Subhânallah, el-hamdülillâh, lâ ilâhe illâllah ve Allah-u ekber'dir.'* demiştir.²⁰⁶

Başka bir hadis-i şeriflerinde ise kesintisiz olarak devam edecek yani ebedi kalacak amelleri belirtirken şöyle buyurmaktadır:

“Baki kalacak salih ameller şunlardır: ' lâ ilâhe illâllah, Subhânallah, Allah-u ekber, el-hamdülillâh ve la havle velâ kuvvete illa billâhtır”²⁰⁷

Bunlara, hadisteki sırasıyla; tehlil, tesbih, tahmid ve tekbir denilir.

1.4.1. Tehlil

Tehlil kelimesi, Arapçada “هَلَل” sülasi kökünden gelmiş olup tef'il babının

²⁰⁴ Al-i İmran, 3/191.

²⁰⁵ Seneani, a.g.e., IV. 291.

²⁰⁶ İbnü'l Kayyım el-Cevziyye, *A'lâmu'l-Muvakki'in an Rabbi'l-Âlemin*, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, 1097.

²⁰⁷ Seneani, a.g.e., IV. 291.

masdarıdır. “Lâ ilâhe illâllah” demektir.²⁰⁸ Kelime-i Tevhid olarak da adlandırılan bu kelime, İslam dinin temeli sayılmaktadır. Zira İslam dinin ilk şartı Kelime-i Tevhid’i söylemektir. Dolayısıyla da Allah’tan başka hiçbir ilâhın olmadığını, hâkimiyet, üstünlük, yaratıcılık ve ilâhlığın ancak Allah’a ait olduğunu kalp ve dil ile söylemeye tehlil denir.²⁰⁹

Allah’tan başka ilâh tanımamak ve yalnızca O’na ibadet etmek tüm semavî dinlerin ortak hedefidir. Bu itibarla Kelime-i Tevhîd’i söylemenin önemi ve fazileti, hem Kur’an-ı Kerim’de hem de Hz. Peygamber (s.a.v)’in hadis-i şeriflerinde çokça zikredilmiştir.

Kur’an-ı Kerim’de birçok yerde geçen Tehlil, onu söylemenin faziletinden daha çok, Allah’ın varlığı ve birliğine işaret etmektedir. Bu kelimenin fazileti hususu ise farklı kelimelerle ifade edilmiştir. Tehlil kelimesine işaret eden kelimelerin geçtiği ayetlerden biri şudur:

وَهْدُوا إِلَى الطَّيِّبِ مِنَ الْقَوْلِ وَهْدُوا إِلَى صِرَاطِ الْحَمِيدِ

Ve onlar, sözün en güzeline yöneltmişler, övgüye lâyık olan Allah’ın yoluna iletilmişlerdir (Hac, 22/24). İbn-i Abbas (r.a.), bu ayette geçen **sözün en güzelinden** maksadın kelime-i tevhit olduğunu söylemiştir.²¹⁰

Allah Resulü (s.a.s.)’in hadis-i şeriflerinde de tehlil’in faziletiyle alakalı birçok hadis rivayet olunmuştur. O hadislerden birkaçı şunlardır:

“İman yetmiş şu’bedir. En faziletlisi ‘lâ ilâhe illâllah’tır.”²¹¹

“Zikrin en faziletlisi lâ ilâhe illâllah’tır”²¹²

“Her kim günde 100 defa قَدِيرٌ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (Allah’tan başka ilah yoktur, tektir ve ortağı yoktur, mülk O’nun hamd de O’na

²⁰⁸ İsfahanî, a.g.e., ; Muhammed b. Ebubekir b. Abdülkadir er-Razi, *Muhtarü’s-Sıhah*, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1995, 705.

²⁰⁹ Nureddin Turgay, “Tehlil” md., *Şamil İslam Ansiklopedisi*, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1994, VI. 162.

²¹⁰ Beydavi, a.g.e., II. 684; Firuzâbâdî, Ebu Tahir b. Yakub, *Tenvirü’l-Mikbas min Tefsiri İbn-i Abbas*, Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut, 2005, s. 353

²¹¹ Ahmed b. Şuayb Ebu Abdurrahman en-Nesai, *Sünen-u Nesai* (thk.: Abdülfettah Ebu Ğuddeh), İman, 16, Mektebu’l Metbuati’l-İlmiyye, Halep, 1986, VIII. 110.

²¹² Muhammed b. İsa Ebu İsa et-Tirmizi, *Sünen-u’t-Tirmizi* (thk.: Muhammed Fuad Abdülbaki), Deavat, 9, Darü’l-Hadis, Beyrut, tsz. V. 462.

aittir, O her şeye kadirdir)’ dese; on köle azat etmiş gibi ecir kazanır, kendisi için 100 iyilik yazılır ve 100 kötülüğü silinir. O gün akşama kadar şeytana karşı kendisi için bir koruma olur. Bu sözü ondan daha fazla söyleyen kişiden başka hiç kimse ondan daha faziletli bir amel işleyemez.”²¹³

1.4.2. Tesbih

Tesbih kelimesi, Arapçada “سَبَّحَ” sülasi kökünden türemiştir. Suda veya havada, yani boşlukta süratli geçiş anlamına gelir. Yıldızların gökte kendi yörüngesindeki süratli geçişleri hakkında da bu tabir kullanılmıştır.²¹⁴

وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ

Her biri bir yörüngede yüzmektedir (Yasin, 36/40).

Tesbih kelimesi ise bu fiilin tef’il babının masdarıdır. “SübhaneAllah” demektir. Kur’an-ı Kerim’de değişik kiplerde toplam 87 yerde geçmektedir.²¹⁵ Tesbih, sözlük anlamı itibariyle Allah-ü Teala’yı tenzih etmek demektir.²¹⁶ Istılahî açıdan ise tesbih, Yüce Allah’ı kendisine yakışmayan her türlü sıfatlardan tenzih etmek demektir.²¹⁷ Başka bir deyişle tesbih, Allah-ü Teala’yı kemal ve üstünlük sıfatlarıyla sıfatlandırıp, ona layık olmayan bütün noksan sıfatlardan uzak kılmayı ifade eden bir zikir, bir hatırlatmadır.²¹⁸

Tesbih kelimesi çoğunlukla tek başına gelmez, bazen hamd ile birlikte söylenerek “sübhaneAllahi ve bihamdihi” ve “sübhünellahi ve’l-hamdülillahi” denilir. Bazen de “sübhünellahi’l-azim” sözünde olduğu gibi Allah’ın azâmet ve celâline delalet eden bir ismi ile birlikte söylenir.²¹⁹

Tesbih, bir ibadet olmanın yanında aynı zamanda bir zikir lafzı olarak da

²¹³ İbni Receb el-Hanbelî, *Camîu’l-Ulûm ve’l Hikem* (Terc.: Ali Kaya), Semerkand Yayınları, İstanbul, 2006, II. 215.

²¹⁴ Muhammed Abdür-rauf el- Menâvî, *et-Tevkîf alâ Mühimmâtî’t-Teârif* (thk.: Muhammed Ridvan), Darü’l-Fikr, Beyrut, 1990, 395-396.

²¹⁵ Çanga, *a.g.e.*, 234.

²¹⁶ İsfehânî, *a.g.e.*, 227; İbn-i Manzûr, *a.g.e.*, II. 470.

²¹⁷ İbn-i Manzûr, *a.g.e.*, II. 470.

²¹⁸ Komisyon, *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, T.G.Y., İstanbul, 1994, XIX. 54.

²¹⁹ Hanbelî, *a.g.e.*, II. 134.

tanımlanmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v) de tesbihi dört büyük zikir lafzı içerisinde sayarak onun fazileti hususunda şunları ifade etmiştir:

Mus'ab b. Sa'd (r.a.) anlatıyor: Bana babam rivayet etti. Dedi ki: 'Rasûlullah (s.a.s.)'ın yanındaydık. “*Biriniz her gün bin sevap kazanmaktan âciz midir?*” diye sordu: “*Yüz kere tesbih eder (Sübhânallah der) kendisine bin sevap yazılır. Yahut üzerinden bin günah indirilir*” buyurdu.²²⁰

Kur'an-ı Kerim de Allah'ı tesbih etmenin mükâfatının nasıl olacağını, Hz. Yunus (a.s.)'ı örnek vererek anlatmaktadır:

إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلِّ الْمَشْحُونِ فَسَاهَمَ فَكَانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَهُوَ مُلِيمٌ

Hani o, dolu bir gemiye binip kaçmıştı. Gemide olanlarla karşılıklı kur'a çektiler de kaybedenlerden oldu. Yunus kendini kınayıp dururken onu bir balık yuttu (Saffat, 37/140–142).

فَنَادَى فِي الظُّلُمَاتِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ

Nihayet karanlıklar içinde: 'Senden başka hiçbir tanrı yoktur. Seni tenzih ederim. Gerçekten ben zalimlerden oldum!' diye niyaz etti (Enbiya, 21/87).

فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ لَلَبِثَ فِي بَطْنِهِ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ

Eğer Allah'ı tesbih edenlerden olmasaydı, tekrar diriltilecekleri güne kadar onun karnında kalırdı (Saffat, 37/143–144)

Buna benzer Allah'ı tesbih etmeyi ifade eden ayetler Kur'an-ı Kerim'de bir hayli fazladır. Onlardan biri şu ayet-i celiledir:

وَسَبِّحْهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا

Ve O'nu sabah-akşam tesbih edin (Ahzab, 33/42).

Hz. Safiye validemiz (r.a) anlatıyor: “Resulullah (s.a.v) yanıma girdi. Benim önümde 4000 adet hurma çekirdeği, onlarla Allah'ı tesbih ediyordum. Bunlarla Allah'ı tesbih ediyorum dedim. Senin bu yaptığından daha fazlasını sana öğreteyim mi? buyurdu. Ben de, öğret dedim. Bunun üzerine buyurdu ki: “*سبحان الله عدد خلقه*” (Yarattıkları sayısınca Allah'ı tesbih ederim) de.²²¹

²²⁰ Ebu'l Huseyn Müslim b. Haccac, *Sahih-u Müslim* (thk.: Muhammed Fuad Abdülbaki), Zikir ve dua, 10, Kahire, tsz., IV. 2073.

²²¹ Hanbeli, *a.g.e.*, III. 317.

Başka bir hadis-i şeriflerinde Allah Resulü (s.a.v) şöyle buyurmaktadır: “*Dilde hafif, mizanda ağır ve Rahmana sevimli gelen iki kelime vardır: Sübhânallahi ve bi hamdihi sübhanellahil azim*”²²²

1.4.3. Tahmid

Tahmid kelimesi, Arapçada “حمد” fiilinin sülasi kökünden türemiştir. Kelime anlamı itibariyle Yüce Allah’ı güzel vasıflarıyla sena etmek, O’na hamdetmek vb. anlamlara gelmektedir.²²³ Tahmid kelimesi ise bu fiilin tef’il babının masdarıdır ve “El-hamdülillâh” demektir. Kur’an-ı Kerim’de hepsi Allah’a nisbet edilmiş olarak, değişik kiplerde toplam 67 yerde geçmektedir.²²⁴ Sözlük anlamı itibarıyla çokça anma ve övme olan tahmid, ıstılahî açıdan da, her türlü kemal hallerinin ve kusursuzluk sıfatlarının Allah-ü Teala’ya nisbet edilmesidir.²²⁵ Bir başka deyişle, Allah’ı her türlü iyiliğin, faziletin, rahmetin, ğufranın, kuvvet ve kudretin gerçek kaynağı olduğunu dikkate alarak övmek ve onun kadrini bilmek anlamına gelmektedir.²²⁶ Allah’a hamd etmek, bütün övgülerin ve övgüye değer niteliklerin Allah’a ait olduğunu kabul ve ispat etmek demektir. Böylece bütün kemal sıfatların ve celal vasıfların varlığını kabul etmek hamd kavramına dâhil olmaktadır.²²⁷

Bu kavram yer yer medih ve şükürle karıştırılmaktadır. Oysaki bu kavram medihten de şükürden de farklıdır. Bu farklılığı Ragıb el-İsfahanî (ö:502/1109) şu şekilde ifade etmektedir: “ Tahmid, medihten daha özel, şükürden daha genel bir mana taşımaktadır. Çünkü medih, insanın bazen iradesiyle edindiği şeylerde, bazen de yaradılışında bulunan şeylerde olur. Dolayısıyla insan, bazen malını harcamadaki cömertliği ve ilmiyle, bazen de boyunun uzunluğu ve yüzünün güzelliğiyle övülebiliyor. Oysa hamd birincide yani insanın yaradılışında olan şeylerde olur.

²²² Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid İbn-i Mace, *Sünen-u İbni Mace* (thk.: Şeyh Halil Me’mun), Edep, 56, Darü’l-Ma’rife, Beyrut, 1998, IV.556.

²²³ İsfehânî, *a.g.e.*, 256; Ahmed b. Yusuf el-Halebî, *Umdetu’l-Huffaz fi Tefsiri’l-Elfaz* (thk.: Muhammed Tuncî), Beyrut, tsz., I. 519; Ali b. Muhammed b. Ali el-Cürcânî, *et-Te’rifât* (thk.: İbrahim el-Ebyârî), Daru’l-Kitabi’l-Arabî, Beyrut, 1985, I. 125.

²²⁴ Çanga, *a.g.e.*, 154.

²²⁵ Şah Veliyullah ed-Dihlevî, *Hüccetullahi’l Baliğa* (Terc.: Mehmet Erdoğan), YŞGY, İstanbul, 2003, II. 197.

²²⁶ Celal Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur’an Tefsiri*, Anadolu Yayınları, İzmir, tsz. , IX. 4914.

²²⁷ Hanbelî, *a.g.e.*, II. 133.

Şükür ise nimetlere mukabil söylenir. Dolayısıyla her şükür hamddir fakat her hamd şükür değildir. Aynı şekilde her hamd medihtir fakat her medih hamd değildir.”²²⁸

Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i şeriflerde bu kelime çok zengin bir biçimde kullanılmıştır. Onun bu zengin kullanılışı bu kavrama atfedilen faziletten kaynaklanmaktadır. Kur'an-ı Kerim, insanlardan sık sık kendisine verilen nimetlere karşılık hamdı Allah'a has kılmalarını istemekte, O'nun büyüklüğünü, eksiklerden uzak olduğunu, övülmeye lâyık olan yegâne gücün ancak Allah olduğunu vurgulamaktadır.

Kur'an'da hamd kavramının geçtiği ayetlerden bir kaç şunlardır:

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

Hamd, âlemlerin Rabbi Allah içindir (Fatıha, 1/1).

وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا

Güneşin doğmasından önce de batmasından önce de Rabbini hamd ile tesbih et (Taha, 20/130).

قُلْ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي نَجَّانَا مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ

'Bizi zalimler topluluğundan kurtaran Allah'a hamdolsun' de (Mu'minin, 23/28).

Hız. Peygamber efendimiz (s.a.v.) de tahmid'in fazileti ile alakalı beyan buyurduğu hadis-i şeriflerden bir kaç şunlardır:

*"Allah'ın kendisine vermiş olduğu nimete karşılık "el-hamdülillah" diyen hiçbir kul yok ki Allah, verdiğinden daha fazlasını ona vermiş olmasın."*²²⁹

*"Cennette ilk çağrılanlar, bollukta ve darlıkta Allah'a hamd edenler olacaktır."*²³⁰

*"Tesbih mizanın mizanının yarısıdır. El-hamdülillah onu doldurur."*²³¹

*"Dilde hafif, mizanda ağır ve rahmana sevimli gelen iki kelime vardır: Sübhânallahi ve bi hamdihi sübhanellahil azim"*²³²

²²⁸ İsfahanî, a.g.e., 138.

²²⁹ İbn-i Mace, a.g.e., Edep, 55, IV. 556.

²³⁰ Dıhlevî, a.g.e., II. 198.

²³¹ Hanbelî a.g.e., II. 120.

²³² İbn-i Mace, a.g.e., Edep, 56, IV. 556.

1.4.4. Tekbir

Tekbir kelimesi, Arapçada “كَبِرَ” sülasi kökünden türemiştir. Büyük olmak ya da büyümek anlamına gelmektedir. “Tekbir” kelimesi ise bu fiilin tef’il babının masdarıdır ve “Allah-u Ekber” demektir. Sözlük anlamı itibarıyla büyütme, artırma, genişletme, övme, yüceltme ve tekbir getirme olan Tekbir, ıstilahî açıdan da, Allah-ü Teala’yı “Allah-u Ekber” sözüyle büyükmek ve ibadetlerinde şuurlu bir şekilde onu yüceltmek demektir.²³³ “Allah-u Ekber” lafzı Arap dilinde Allah’ı tazim etmede en belîğ bir ifadedir. Hz. Ömer (r.a.)’ın, “*Kulun Allah-u ekber demesi, dünyadan ve dünyada bulunanlardan daha hayırlıdır.*”²³⁴ sözü, bunun en bariz örneğidir.

Bu kelimenin faziletine gelecek olursak; gerek Kur’an-ı Kerim ve gerekse Hz. Peygamber (s.a.v.) sık sık bu kelimenin faziletine değinerek önemine vurgu yapmışlardır.

Kur’an-ı Kerim’de;

وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِيٌّ مِنَ الذَّلِّ وَكَبِّرُهُ تَكْبِيرًا

Çocuk edinmeyen, hâkimiyette ortağı bulunmayan, acizlikten ötürü bir dosta da ihtiyacı olmayan Allah'a hamdederim” de ve tekbir getirerek O'nun şanını yücelt! (İsra, 17/111).

وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ

Ve Rabbini yücelt! (Müddesir, 74/3).

H. Peygamber efendimiz (s.a.v) de tekbinin fazileti hususunda şunları söylemiştir:

“Tekbir gök ile yerin arasını doldurur.”²³⁵

Ebu Hureyre (r.a.) anlatıyor: Resülüllah (s.a.v) bana dedi ki: “*Subhânallah, vel-hamdülillâh, ve lâ ilâhe illâllahü ve'l- Allah-u ekber’ de. Çünkü bunlar, ağacın yapraklarını döktüğü gibi günahları döker.*”²³⁶

²³³ İsfahanî, *a.g.e.*, 138; İbn Manzûr, *a.g.e.*, V. 125; Muhammed b. Ebubekir b. Abdülkadir er-Razi, *a.g.e.* 586; Menâvî, *a.g.e.*, 201.

²³⁴ Kurtubî, *a.g.e.*, X. 299.

²³⁵ Hanbeli, *a.g.e.*, II. 120.

²³⁶ İbn-i Mace, *a.g.e.*, *Edep*, 56, IV. 557.

1.5. ZİKRİN FAZİLETİ

Allah rızası için yapılan her ibadet, Allah katında değerli ve sahibine mutlak derecede bir yarar kazandırdığı hususunda hiç bir şüphe yoktur. Bu itibarla her ibadet'in kendine göre bir fazileti vardır. En büyük ibadet olarak kabul edilen²³⁷ zikrin fazileti ve sahibine kazandırdığı değer, daha belirgin bir biçimde kendisini hissettirmektedir. Bu husus zikrin diğer tüm ibadetlere şamil olma ve nasıl, nerede ve ne zaman yapılacağı gibi belli kalıplara sokulmayıp, zâkir'in kendi iradesine bırakılmış olma özelliğinden kaynaklanmaktadır. Mesela; diğer ibadetlerde zaman ve mekan zorunlu olduğu halde zikirde böyle bir durum söz konusu değildir. Aynı şekilde diğer ibadetlerde huşu şartken, zikirde böyle bir şart bulunmamaktadır. Bu itibarla gafletle dahi olsa yapılan zikir feyizden hali olmadığı söylenmiştir.²³⁸

Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v), Allah'ı zikretmekten daha büyük bir şey olmadığını söylemiş²³⁹ ve Allah'ı zikredenle etmeyeninin farkını, ölü ile diri arasındaki farka benzeterek²⁴⁰ zikrin faziletine ve önemine vurgu yapmıştır. Cenab-ı Allah da zikri en büyük ibadet saymış²⁴¹ ve onun, azaptan kurtuluşun bir gayesi olduğunu şu şekilde ifade etmiştir:

وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

Allah'ı çokça zikredin ki belki kurtulursunuz (Enfâl, 8/45). Kurtuluşun anahtarı, az değil, çok zikretmek, her durumda her ortamda Allah'ı hatırladığı ve düşündüğü her anda zikretmektir.

Yine zikre teşvik babında Cenab-ı Allah, Kur'an-ı Kerimde şöyle buyurmaktadır:

وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا

Allah'ı çok zikreden erkekler ve zikreden kadınlar var ya; işte Allah, bunlar

²³⁷ Örnek olarak bkz.: Ankebut, 29/45.

²³⁸ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazali, *Kimya-yi Saadet* (Terc.: Mehmed A. Müftüoğlu), Çile Yayınları, İstanbul, 1981, 163; Bediüzzaman Sadi Nursi, *Mesnevi-i Nuriye*, Zehra Yayıncılık, İstanbul, 2003, 97; Abdülbâri en-Nedevî, *Tasavvuf ve Hayat* (Terc.: Mustafa Ateş), Ahmet Said Matbaası, İstanbul, 1967, 65.

²³⁹ Abdurrahman b. Ebubekir Celaleddin es-Suyutî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1993, VI. 467.

²⁴⁰ Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah el-Buhari, *Sahih-u Buhari* (thk.: Şeyh Kasım Şemmaî er-Rufâi), Deavat, 66, Beyrut, tsz., VIII. 450.

²⁴¹ Örnek olarak bkz.: Ankebut, 29/45.

için bir mağfiret ve büyük bir mükâfat hazırlamıştır (Ahzab, 33/35).

H. Peygamber (s.a.v.) de her fırsatta zikrin faziletine değinmiştir. Bu hususta kendisinden birçok hadis-i şerif varid olmuştur. O hadis-i şeriflerinden bir kaç şunlardır:

Allah Resulü (s.a.v.)'e şöyle soruldu: “*Kıyamet günü Allah katında derece bakımından en üstün olanlar kimlerdir? Buyurdular ki: Allah'ı çokça zikreden erkekler ve kadınlardır.*”²⁴²

“*Adamın biri evinde sadaka olarak insanlara para dağıtsa, başka biri de Allah'ı zikretse, Allah'ı zikreden kişi daha faziletlidir.*”²⁴³

“*Cennet bahçelerinde gönlünce dolaşmak isteyen kişi Allah Teala'yı çokça zikretsin.*”²⁴⁴

Zikrin faziletiyle alakalı H. Muaz b. Cebel (r.a.) şöyle buyuruyor: “*Kul, kendini Allah'ın azabından kurtarmada zikrullahtan daha müessir bir ameli işlememiştir.*”²⁴⁵

Zikrin fazileti hakkında sunulan bütün bu ayet ve hadislerden anlaşıldığı gibi zikir, insandaki gaflet zehirine panzehir etkisi yaparak Allah'a bağlılığını sağlar. Bununla beraber, insan için âhirette bir kurtuluş reçetesi görevini de üstlenmektedir.

1.6. YAPILIŞI İTİBARIYLA ZİKİR ÇEŞİTLERİ

Kur'an-ı Kerim ve sünnette farklı zikir çeşitlerinden bahsedilmiştir. H. Peygamber (s.a.v.) bütün zikir çeşitlerini bizzat yapmış ve herkesin yapması gereken zikir çeşitlerini de belirtmiştir. Tasavvuf ehline göre, H. Peygamber (s.a.v.), dört halifeye ayrı ayrı zikri öğretip tavsiye etmiştir. H. Ebu Bekir (r.a.)'a hafî (gizli) zikri, H. Ömer (r.a.) ve H. Ali (r.a.)'a cehrî (sesli) zikri ve H. Osman (r.a.)'a da kalbî zikri öğretmiştir.²⁴⁶ Ancak bu tür rivayetlerin sahih hadis kaynaklarında

²⁴² Tirmizi, *a.g.e.*, *Deavat*, 5, V. 458.

²⁴³ Hanbelî, *a.g.e.*, II. 217.

²⁴⁴ Hanbelî, *a.g.e.*, III. 293

²⁴⁵ İbn-i Mace, *a.g.e.*, *Edep*, 53, IV. 351.

²⁴⁶ Aynî, Mehmet Ali, *Tasavvuf Tarihi*, İstanbul, 1985, 198.

geçmediğinden her hangi bir ilmi değeri de bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu tür rivayetler mücerred bir iddiadan öteye geçmemektedir.²⁴⁷

Hız. Peygamber (s.a.v.) tarafından miktar, yeri ve zamanı belirlenen zikirler aynen uygulanır. Mesela farz namazlardan sonra otuz üçer defa “Sübhanallah, El-hamdülillah, Allah-u Ekber” demek ve peşinden “Lâ ilâhe illallahu vahdehu lâ şerike lehu” zikri ile yüze tamamlamak gibi. Bu zikirlerin miktarı, yeri ve şekli bellidir; onlarda kimsenin ekleme ve çıkarma yapma yetkisi yoktur. Namazların rükû, secde ve oturushlarında okunan dua ve zikirler de böyledir. Tesbih namazı, telbiye, teşrik tekbirleri, ezan, kamet gibi belirlenmiş zikirler de aynen uygulanır. Bunların dışında Kur'an ve Sünnet'te herhangi bir sayı, şekil ve zaman belirtilmeden teşvik ve tavsiye edilen zikirler de mevcuttur. Bu tür zikirlerin alanı ve zamanı geniştir. Allah-u Teala'yı anma ve yüceltme manası taşıyan her kelime veya cümle; Kur'an okumak, salâvat getirmek, istiğfar etmek, Allah'ın güzel isimlerini vird edinmek bu zikir çeşitlerinin bazı örnekleridir.

Temelde ayet ve hadislere dayanan zikirler, kalple, bedenle ve dille olmak üzere üç şekilde yapılmaktadır.

1.6.1. KALPLE ZİKİR

Kalbin cismanî ve manevî olmak üzere iki anlamı bulunmaktadır. Cismanî anlamda kalp; göğüs kafesinin sol tarafında, adaleden teşekkül eden ortalama yarım kilo ağırlığında ve kan dolaşımını sağlayan bir organdır.²⁴⁸ Manevî anlamda ise, “insanın psikolojik ve inanç dünyasında olup biten her faaliyetin; içten ve dıştan gelen her türlü devinimin gerçekleştiği bir alandır.”²⁴⁹ Kısaca manevî kalp, niyet ve iradenin başlangıç noktası ve duygu, düşünce ve inancın asıl kaynağıdır. Ayrıca manevî kalp, daha çok “gönül” diye bilinmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de kalp kelimesi cismanî anlamının yanında daha çok manevî

²⁴⁷ Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, TDVY, Ankara, 2000, 336.

²⁴⁸ Yaşar Bilgin, *Doktorum Yanımda*, Elit Yayınları, İstanbul, 2003, 55.

²⁴⁹ Abdülbaki Güneş, *Kalp Kavramının Semantik Analizi*, Ahenk Yayınları, Van, 2003, 22.

anlama kullanılmıştır. Manevî kalple ilgili şu ayetleri örnek olarak verebiliriz:

الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ

Bunlar, iman edenler ve gönülleri Allah'ın zikriyle sükûnete erenlerdir.

Bilesiniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur (Rad, 13/28).

وَإِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَإِذَا ذُكِرَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ

Allah, tek olarak anıldığı zaman, ahirete inanmayanların içlerine sıkıntı basar. Ama Allah'tan başkası anıldığı zaman hemen yüzleri güler (Zümer, 39/45).

هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيَزْدَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ

Mü'minlerin kalplerine, imanlarına iman katıp artırsınlar diye, güven duygusu ve huzur indiren O'dur (Fetih, 48/4).

Kalple zikirden maksat, Yüce Allah'ı cismanî olmayan manevî anlamdaki kalple yani gönülden anmaktır. Bu bir nevi tefekkürdür. Yani vicdanın bütün rükünleriyle Allah'ı zikretmek, O'nun varlığına dair delillerin mülâhazasıyla oturup-kalkmak, varlık kitabındaki ilâhî isim ve sıfatları düşünmek, sonra da O'na karşı sorumluluklarla alakalı meseleleri tefekkür etmek, enfûsî ve afakî yollarla varlık ve varlığın perde arkası sırlarını araştırmak, kalple zikrin kapsamına girmektedir.

Kalple yapılan zikir, zikrin aslını oluşturmaktadır. Çünkü zikrin kalple yapılması, kalbin yüce yaratıcıyla olan ilişkisinin sürekliliğine bir işarettir. Hz. Peygamber (s.a.v) de “*Her şeyin bir cilası vardır, kalbin cilası da Allah'ı zikretmektir.*”²⁵⁰ şeklinde buyurarak bir nevi asıl zikir yerinin kalp olduğuna işaret etmektedir.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, (1877–1942) kalple zikri üç ana başlık altında ele alarak şu şekilde açıklamaktadır:

1- Allah'ın varlığını gösteren delilleri düşünmek, şüpheleri atarak Allah'ın isim ve sıfatlarını tefekkür etmek (düşünmek)tir.

2- Allah'ın koyduğu hükümleri, kulluk vazifelerimizi, yani Allah'ın bildirdiği sorumlulukları, onlarla ilgili hükümleri, emir ve yasakları, Allah'ın vaadini, tehdidini ve bunların delillerini düşündürmektir.

²⁵⁰ Suyuti, *ed-Dürri'l-Mensur*, I. 362.

3- Maddî ve manevî varlıkları, bunlardaki yaratılış sırlarını seyredip düşünmekle zerrenin kutsal âleme bir ayna olduğunu görmektir. Bu aynaya, gereği gibi bakanların gözüne, o güzellik ve büyüklük âleminin nurları yansır. Bir anlık hisle bundan alınacak olan müşahede zevkinin bir göz kırpacak kadar süren parıltısı bile dünyalara değer. Bu zikir makamının hiç sonu yoktur. Bu noktada insan kendinden ve dünyadan geçer, bütün hisleri hakka bağlanır. Hatta zikirden ve zikredenden bir isim ve eser kalmaz da, hissedilen yalnız zikredilenden ibaret olur.²⁵¹

1.6.2. BEDENLE ZİKİR

Bedenle zikir, bedenin organlarından her birinin görevli bulundukları vazife ile meşgul ve dopdolu olması, kendilerine yasaklanan şeylerden boş ve uzak bulunmasıdır.²⁵² Başka bir deyişle bedenle zikir, her organın, yaratılış hikmetini teşkil eden hayır ve menfaate uygun olarak kullanılması suretiyle Hakk'ın emirlerine uyup yasaklarından kaçınılmasıdır. Şöyle ki;

Gözün zikri; yüce yaratıcının varlığına ve birliğine delalet eden her türlü delili görüp gözetmesi, harama bakmaktan kaçınması ve O'nun haşyetiyle ağlamasıdır.

Kulağın Zikri; Hakkı ve hakikati dinlemesi, Kur'an-ı Kerim'i ve dini nasihatleri dinlemesi ve harama götüren her türlü sözlere karşı tıkanıklık göstermesidir.

Dilin Zikri; Allah-u Teala'yı en güzel isimleriyle anması, hamd etmesi tesbih ve tenzih etmesi, Kitabını okuması, dua etmesi ve güzel sözleri telaffuz edip, Allah ve Resulünün yasaklamış olduğu şeyleri telaffuz etmekten kaçınmasıdır.

Elin Zikri; Allah'ın bir emri olan zekât ve sadaka vermesi helallere uzanıp haramlardan uzak durmasıdır.

Ayağın Zikri; ibadet ve zikir meclislerinin yapıldığı yerlere gitmesidir.

Kısaca ifade etmek gerekirse, O'nun rızasına nail olmak için bedenimizle yaptığımız bütün ibadet ve itaatleri, salih amelleri bu kapsamda görebiliriz. Ayrıca

²⁵¹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Feza Yayıncılık, İstanbul, tsz., I. 445.

²⁵² Yazır, a.y.

ilâhî emir ve yasakları, ciddi bir duyarlılıkla hayata taşıyıp yaşamak, her emir ve her yasakla kendisine yapılan teklifleri vicdanında hissederek, iştıyakla emirlerin ifâsına koşmak ve derin bir mesuliyet şuuruyla yasaklardan kaçınmayı da bu kapsamda değerlendirilebiliriz.

1.6.3. DİLLE ZİKİR

Allah-u Teala'yı en güzel isimleriyle anmak, hamd etmek tesbih ve tenzih etmek, Kitabını okumak ve dua etmektir.²⁵³ Dille yapılan zikirde özellikle Cenab-ı Hakk'ın isimleri tekrar edilmektedir. Dille yapılan zikir, zikr-i cehri ve zikr-i hafi olmak üzere ikiye ayrılır.

1.6.3.1. Zikr-i Cehri

Açık ve yüksek sesle veya çevrede bulunanların işitebileceği bir şekilde yapılan zikirdir. Bu zikir çeşidini benimseyenler, yapmış oldukları bu zikrin, melekler tarafından işitilip yazıldığını²⁵⁴ ve Hz. Ali (r.a.)'ın da cehri (sesli) zikir yaptığını iddia etmektedirler.²⁵⁵ Zikr-i cehride hedef, sesi Allah'a değil, derin gaflet uykusuna dalmış olan nefse işittirmektir. Bunun için önce nefis hedefe alınır. Terbiyeye nefisten başlanır. En sonunda kalbe sıra gelir.

Ayrıca zikir esnasında insanda türlü türlü vesveseler hâsıl olur. Zikr-i cehri bu vesveseleri insandan uzaklaştırır. Çünkü zikir esnasında oluşan yüksek sese, kalbin teveccüh etmesi daha da kolaylaşır. Böylece kalp de sesin ritmine ayak uydurarak gelen vesveseleri kendinden uzaklaştırır.²⁵⁶

1.6.3.2. Zikr-i Hafi

Alçak sesle, insanın yalnız kendisinin duyabileceği bir sesle yüce Allah'ı belli dua ve lafızlarla zikretmesidir. Bu zikir çeşidi, genellikle yapmak istediklerini aşikâr olarak söylemeyen ve gizlilikten hoşlanan insanlar tarafından benimsenmektedir. Bu

²⁵³ Yazır, *a.g.e.*, I. 445.

²⁵⁴ Ahmet Yıldırım, *a.g.e.*, 336.

²⁵⁵ Feriduddin Attar, *Tezkiretü'l-Evliya*, (Terc.: Süleyman Uludağ), Mavi Yayıncılık, İstanbul, 2002, II. 419.

²⁵⁶ Nedevis, *a.g.e.*, 78.

insanlar, Hz. Ebubekir (r.a.)’ın da gizli zikir yaptığını iddia etmektedirler.²⁵⁷

Buraya kadar zikri, klasik tasavvuf eserlerinde geçtiği gibi bir ayırımıda bulunarak açıklamaya çalıştık. Ancak bazı İslam uleması zikri çok daha farklı bir biçimde ayırmaktadır. Onlardan biri de imam-ı Gazali’dir. O, “Kimya-i Saadet” adlı eserinde zikri derece bakımından dörde ayırmaktadır:

1- Zikrin yalnız dilde olup kalbin ondan gafil kalmasıdır. Bu zikrin tesiri zayıf olur. Fakat tamamen tesirsiz de değildir. Zira hizmetle meşgul olan dil, beyhude şeylerle meşgul olan yahut boş duran dil üzerine üstünlüğü vardır.

2- Kalpte olan fakat sabit ve istikrarlı olmayıp kalbi zorlamakla olan zikirdir. Şöyle ki, eğer uğraşmak ve zorlamak olmazsa, kalb kendi tabiatı üzere olur, gaflet ve kalb konuşmalarından kurtulmaz.

3- Zikrin kalbe yerleşmesi ve onu kaplamasıdır. Kalb ancak uğraşmak ve zorlamakla başka şeyle meşgul olabilir.

4- Kalbi, kaplayan zikir değil, zikir edilen varlık, yani Allah olmasıdır. Zira zikir edileni seven ile zikri seven arasında büyük fark vardır. Belki üstünlük zikirden haberdar olmanın kalpten atılması ve kalpte yalnız zikir edilenin kalmasıdır.²⁵⁸

Sonuç olarak hangi şekliyle olursa olsun “zikrullah” yolu Hakk’a ulaşma yollarının en kavisi ve en eminidir. O olmadan Hakk’a vuslat zordur. Önemli olan, gönüllerin/kalbin şuurla O’nu anması ve lisanın bu armoniye tercüman olmasıdır. Zaten zikrin her çeşidinin temelinde yüce Allah’ı anma gayreti vardır. Burada da insanların fitratı ön plana çıkmaktadır. Fitratları hangi zikir sistemine uygun ise o şekilde zikirlerini yaparak yüce Allah’a yaklaşma gayreti içersindeler.

²⁵⁷ Attar, a.y.

²⁵⁸ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazali, *Kimya-yi Saadet* (Terc.: Mehmed A. Müftüoğlu), Çile Yayınları, İstanbul, 1981, 163.

1.7. ZİKRİN RUHSAL BOYUTU

Klasik İslamî kaynaklara baktığımızda zikri, “جری” fiilini kullanarak tanımlamaktadırlar.²⁵⁹ Burada “جری” fiilini kullanmaları çok dikkat çekicidir. Çünkü “جری” fiili akıp gitmek, sürüklenmek anlamlarına gelmektedir:

أَلَمْ تَرَ أَنَّ الْفُلْكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِنِعْمَتِ اللَّهِ لِيُرِيَكُمْ مِنْ آيَاتِهِ

Size varlığının delillerini göstermesi için, Allah'ın lütfu ile gemilerin denizde akıp gittiğini görmedin mi (lokman, 31/31)?

Akma işi de ayet-i celilede görüldüğü gibi daha çok sıvı maddelerde olur. Sıvı madde, bulunduğu alanı doldurduğu anda akmaya başlar, yapısı itibariyle de üzerinde bulunan her şeyi sürükler.

Zikirde de durum böyledir. Bir insanın, Allah'ı anmak maksadıyla, ağzından ve kalbinden zikir lafızlarının kayıp çıkabilmesi için öncelikle içinin Allah ile dopdolu olması lazımdır. Otururken, yatarken, kalkarken her hal ve durumda Allah'ı düşünmesi, belli oranda nefis temizliğine ve saflığına sahip olması gerekir ki, dilinden Allah lafzı taşsın. Bu özellikler de ancak ruhsal bakımından belli bir doyum ve olgunluk noktasına ulaşmış kişilerde ortaya çıkabilir. Zaten müminin Allah zikrine, tesbihat, tekbir, istiğfar, dua ve Kur'an tilavetine devam etmesi, nefsinin temizlenmesine ve saflığına götürmekte, güven ve dinginliği hissetmesini sağlamaktadır.

Zikir, mü'min bir insanı Cenab-ı Allah'a en hızlı bir biçimde yaklaştıran ve onun ruhsal alanda Allah'la irtibatını sağlayan ileri seviyede bir iletişim vasıtasıdır. Diğer bir ifadeyle mü'minin Allah'a ulaşmasını sağlayan bir buraktır. Daha da önemlisi Allah'ın kulunun bu çağrısına daha güzeliyle cevap vermesidir. Bu konuda Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurmaktadır:

فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ

Öyleyse Beni anın ki ben de sizi anayım (Bakara, 2/152) yani, “kulluğunuzun bir gereği olarak ibadet-u taatla beni anın ki, ben de rahman ve rahim sıfatlarımı

²⁵⁹ Bkz. İbn-i Manzûr, *a.g.e.*, IV. 308; Firuzâbâdî, *el-Kamûsü'l-Muhit*, I. 561; Seneanî, *a.g.e.*, VI. 284.

devreye sokarak rahmet ve mağfiretimle sizleri anayım.” şeklinde buyurarak insanı, kendisini en büyük ibadet olan zikirle anmaya davet etmektedir. Ayrıca Yüce Allah, insanı unutmamayı, kendisinin her daim hatırdaki tutulmasına bağlamıştır. Böylece Yüce Allah’ı anmakla, Allah’ın gözetiminde ve hatırında olduğunu düşünen ve hatta Hz. Peygamber (s.a.v.)’in deyişiyle Allah’ın kendisini anması onun Allah’ı anmasından daha faziletli²⁶⁰ olduğunun bilinciyle hareket eden insan, ruhsal açıdan büyük bir rahatlama içersine girerek biran önce Rabbiyle buluşma özlemi içersine girer. Buna karşılık Yüce Allah’ı hatırdan çıkaranın ya da O’nu anmaktan yüz çevirenin, hem bu dünyada hem de ahiret’te ruhsal açıdan çeşitli sıkıntılarla karşı karşıya geleceğini Yüce Allah, Kur’an-ı Kerim’de şu şekilde dile getirmektedir:

وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى

Kim de beni anmaktan yüz çevirirse şüphesiz onun sıkıntılı bir hayatı olacak ve biz onu, kıyamet günü kör olarak haşredeceğiz (Taha, 20/124).

Ayrıca zikir, Allah ile kul arasında ruhsal açıdan kuvvetli bir bağ da kurmaktadır. Çünkü zikirden uzak kalmak, ibadetten uzak kalmak demektir. İbadetten uzak kalmak da insanın Yüce Allah ile arasında var olan manevî bağın kopmasına ve irtibatının zayıflamasına, bunun sonucunda da dinî hayatında gevşekliğe sebep olmaktadır. Dolayısıyla zikir, insana Yüce Allah’la birliktelik bilinci kazandırmakta ve insanın zamanını manen diri yaşamasını sağlama disiplini altına almaktadır. Bu disiplin içerisinde yaşayan insanı, Allah’ın rahmeti bir bahar serinliği gibi sarar. Artık o, günlük hayatının her aşamasında Rabbini unutmaz. Hangi işle uğraşırsa uğraşsın, kalbi ve gönlü Rabbi ile beraber olur. Dünyevî işleri ile meşguliyeti, Kur’an-ı Kerim’in ifadesiyle ne ticareti, ne alış-verişi onu Allah’ı anmaktan alıkoyabilir.²⁶¹ O bir taraftan dünyevî kazançlarını elde ederken, diğer taraftan gönlü, kendisini seven, koruyan ve gözetilenle beraberdir. Bu haliyle o,

فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ

Öyleyse Beni anın ki ben de sizi anayım (Bakara, 2/152) ayetini hayatında fiili olarak uygulamış olur. “Allah biliyor ki ben O’nu şimdi anmıyorum, anmak ne demek, ben O’nu hiç unutmadım ki..!”²⁶² sözü de bu anlayıştaki insanların

²⁶⁰ Suyuti, *ed-Dürrü’l-Mensûr*, VI. 466.

²⁶¹ Örnek olarak bkz.: Nur, 24/37.

²⁶² Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Şu’abu’l-İman* (thk.: Muhammed Said Beysunî), Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut, 1988, VI. 331.

düşüncelerini ifâde etmek için sadır olsa gerek. Zira zikirde esas unsur, diğer varlıkları unutarak, hatta yok sayarak Allah'ı anmaktır.

Hakeza zikir, insanın ruh sağlığını etkileyecek biçimde gelişen dünya şartlarına karşı da insanı korumakta ve ona ışık olmaktadır. Çünkü modern çağın baş döndüren bir hızla gelişmesi ve ihtiyaçlarının değişiklik arz etmesi, insanları, kendi dünyalarına göre yönlendirmektedir. Dünyası kadın olanın, sükûneti aradığı yer kadındır. Dünyası içki olanın, sükûneti aradığı yer bar ve birahanelerdir. Hakeza, dünyası makam mevki olanın da sükûneti aradığı yer makam ve şöhret kapılarıdır. Ama ne yazık ki, bunların hiç biri ruhun ve kalbin kendisinde sükûna erdiği yerler değildir. Ruhun ve kalbin kendisinde sükûna erdiği yerleri Cenab-ı Allah şöyle belirtmektedir:

فِي بُيُوتٍ أُذِنَ لِلَّهِ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ

Allah'ın yücelmesine ve isminin anılmasına izin verdiği o evlerde, ticaretleri ve alış-verişleri kendilerini sabah-akşam Allah'ı anmaktan alıkoymayan, adamlar vardır (Nur, 24/36–37).

İnsanın bir maddî bir de manevî boyutu vardır. Bu her iki boyut da aynı merkezden idare olunmaktadır. İnsanın mutlu ve huzurlu bir yaşam sürdürebilmesi için her iki boyutunun da sağlıklı olması gerekir. Bir diğer deyişle insanın mutluluğu ve huzuru, ana merkezinin yani kalbinin huzurlu ve mutmain olmasına bağlıdır. Kalbin huzurlu ve mutmain olması da cisimler âleminde uzak tutulup ruhsal âlemde Allah'la buluşmasına, yani Yüce Allah'ı anmasına bağlıdır. Çünkü “kalp, ne zaman cisimler âlemini araştırmaya ve müşahade etmeye (seyre) yönelse o esnada bir daralma ve çarpıntı ile o cisimler âlemini ele geçirir ve kalpte tasarrufta bulunma konusunda şiddetli bir temayül meydana gelir. Ama kalp, Hz. Allah'ın azametini araştırmaya ve müşahadeye yönelirse kalpte samedani nurlar ve ilahi ışıklar hâsıl olur. İşte kalp o zaman sükûna erer.”²⁶³ Zaten Yüce Allah da kalplerin gerçekte ne ile huzura ereceğini şu şekilde dile getirmektedir:

الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ

²⁶³ Fahrudin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer er-Razi, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefatihu'l-Gayb)*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990, XIII. 449.

Bunlar, iman edenler ve gönülleri Allah'ın zikriyle sükûnete erenlerdir. Bilesiniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur (Ra'd, 13/28). “Evet, bilin ki, başkasıyla değil, ancak Allah’ın zikri ile veya Allah’ı anmak ve hatırlamakla kalbler mutmain olur. Gönüller huzura erer, içsel acılar, sancılar şifa bulur, sükûna kavuşur ve yatıştır.”²⁶⁴

Mehmed Vehbi Efendi (1861–1949) zikrin insan kalbindeki etkisini şu şekilde dile getirmektedir: “Zikrullahın kalb-i müminde tesiri iksir gibidir. Nasıl ki iksirin bir zerresi, bir medeniyatta dokunsa, o medeniyat derhal değişir ve asla tagayyür etmediği gibi azamet-i ilahiye iksiri, kalb-i mümine tesir edince, ahlak-ı fasideyi tasfiye ederek, kalbi bir cevher-i nuranî şekline kalbeder, asla tebeddül kabul etmez. Binaenaleyh, zikr-i ilahinin kalb-i müminde tesiri, iksirin medeniyatta tesiri gibi olduğuna ve kalb-i tasfiye ve meratibe vuslat ancak zikrullah olacağına işaret için Vacib Teala, kalplerin sükûnet ve istirahatı ancak zikrullah olacağını beyan etmiştir.”²⁶⁵

Nefis perdelerinin kırılması ve insan tabiatının dünya hayatının lezzetleri içerisine dalmasının önlemesi hususunda kalbin Allah aşkıyla dopdolu olması ve onunla tatmin olması gerekir. Nefs-i mutmainne derecesine ulaşan insanın iç çatışmaları yatıştır, sıkıntı ve gerilimleri son bulur. O artık bu haliyle kendisiyle barışık, toplumla barışık ve her şeyden önemlisi Allah ile barışık bir yaşam sürdürür hale gelir. İnsan için en büyük saadet, kalbindeki huzur ve tatmin sayesinde rabbini kendinden hoşnut etmesi ve rabbi tarafından ödüllendirilmesidir.²⁶⁶ Bu sevgi ve hoşnutluğun en büyük ödülü ise iyi kullar içersinde cennete girmektir. Bu büyük müjdeyi Cenab-ı Allah şu şekilde dile getirmektedir:

يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي

جَنَّتِي

Ey mutmain olan nefis! Razi olmuş ve rızaya ermiş olarak dön Rabbine! Haydi, katıl kullarıma! Ve gir cennetime! (Fecr, 89/27–30). Allah-u Teala’nın

²⁶⁴ Yazır, a.g.e., V. 145.

²⁶⁵ Mehmed Vehbi, *Hülasatü'lBeyan fî Tefsiri'l-Kur'an*, Üç Dal Neşriyat, İstanbul, 1966, VII. 2641.

²⁶⁶ Hayrettin Karaman ve bşk., *Kur'an Yolu Türkçe Meali ve Tefsir*, D.İ.B.Y., Ankara, 2006, V. 622.

cennete kabul ettiklerini “Benim kullarım” diye anması en büyük ödöl olsa gerek.

Sonuç olarak zikrin ana hedefi, insanı maddî ve manevî (ruhsal) açıdan doyurmak ve insanın, kendisine sonsuz nimet veren ve yaratılan her şeyi kendi istifadesine sunan yüce yaratıcısını zaman ve mekân farkı gözetmeksizin sürekli hatırında tutmasını sağlamak ve onu anarak onunla olan iletişimini güçlendirmektir. Ayrıca insanla Yüce Allah’ı ruhsal âlemde birbirleriyle buluşturmaktır.

4. BÖLÜM

1. ZİKİR VE İBADÂT-I MERSUME

Zikir bütün ibadetlerin özüdür. Bütün hak dinlerin ortak ibadetidir. Zikir, ibadetlerin damarlarında dolaşan kan gibidir. Nasıl ki damarlardaki kan canlılar için bir yaşam kaynağı ve olmazsa olamazı ise aynı şekilde ibadetlerin yaşam kaynağı ve olmazsa olmazı da zikirdir. Çünkü ibadetler, baştan sona zikirdirler. Her anlarında, her ifadelerinde Allah anılır ve onun zikri/Kur'an'ı tekrarlanır ve tezekkür edilir.

Namaz niçin kılınır, zekât niçin verilir, hacca niçin gidilir, kurban niçin kesilir gibi binlerce soru sorulsa ve bir cevap istense, verilecek cevap zikirdir. Hiçbir ibadet, kendi başına hedef değildir. Namaz, oruç, zekât, hac, hizmet, güzel ahlâk, ilim, irfan, ihsan hep Yüce Yaratıcıyı zikir içindir.

H. Peygamber, (s.a.v) ibadetlerin ecir bakımından en üstünlerinin, içersinde Allah'ın çokça zikredildiği ibadetler olduğunu söylemiştir. Nitekim Muaz b. Enes'ten gelen bir rivayete göre H. Peygamber (s.a.v.)'e; *'Ecir bakımından mücahitlerin en büyüğü kimdir?'* diye sorulmuş, o da; *'Allah'ı çokça ananlardır.'* diye cevap vermiştir. Ardından *'Ecir bakımından oruç tutanların en büyüğü kimdir?'* diye sorulmuş, yine *'Allah'ı çokça zikredenlerdir.'* Diye cevap vermiş. Sonra namaz, zekat, hacc ve sadaka için de aynı soru sorulmuş ve o, her defasında *'Allah'ı çokça ananlardır.'* Diye cevap vermiştir.²⁶⁷ Ümmü Derda (r.a.)'tan gelen başka bir rivayette ise Allah Resulü (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır:

*"Allah'ı zikretmek en büyük ibadettir. Kıldığın namaz Allah'ın zikrindendir. Tuttuğun oruç Allah'ın zikrindendir. Yapacağın her iyi amel Allah'ın zikrindendir, kaçındığın her kötü amel de Allah'ın zikrindendir ve bunların en faziletlisi Allah'ı tesbih etmendir."*²⁶⁸

²⁶⁷ İbn Kayyım, el-Cevziyye, *A'lâm'ul Muvakki'in an Rabbil Âlemin* (thk. Muhammed Abdüsselam İbrahim), Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, 1095.

²⁶⁸ Abdurrahman b. Ebubekir Celaleddin es-Suyutî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1993, VI. 468.

Bu itibarla biz de bu bölümde zikrin, ibadât-ı mersume denilen namaz, oruç, zekat ve hacla olan münasebetine değinme gereği duyduk.

1.1. ZİKİR VE NAMAZ

Dilimize “namaz” diye çevrilmiş olan salât, Arapçada dua manasına gelen “صلا” fiilinin mastarıdır. Kur’an-ı Kerim’de, bu manada kullanılarak şöyle buyrulmuştur:

وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

Onlar için dua et. Çünkü senin duan onlara huzur verir. Allah işitendir bilendir (Tövbe, 9/103). Ayrıca tebrik, temcid, sena, istiğfar, ta’zim, takdis, ehl-i kitabın ibadet yeri vb. anlamlara da gelmektedir.²⁶⁹ Şer’i ıstılahta ise, belli vakitlerde, belli şartlarda okunan belli zikirlerden ve yerine getirilen hususî rükünlerden ibarettir.²⁷⁰

Zikir ise sözlük anlamı itibarıyla, anma, güzel konuşma, sena, şeref, namaz, dua, kutsal kitap, Allah’ı anmak maksadıyla dilden akan şey,²⁷¹ kalbe huzur veren şey v.b. anlamlara gelmektedir.²⁷² Ayrıca zikir, bir şeyi telaffuz etme, zihinde hazır etme, gibi anlamlara da gelmektedir.²⁷³ Terim anlamı itibarıyla zikir; Allah’ı anma maksadıyla dilden ve kalpten akan her şeydir.²⁷⁴ Namaza baktığımızda zatında potansiyel olarak Allah’ı hatırlatıcı bir güce sahip olduğunu görürüz. Bu hakikati Kur’an-ı Kerim;

وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي

Beni hatırlamak için namaz kıl (Taha, 20/14) ayetiyle dile getirmektedir.

²⁶⁹ Ebu’l Kasım el-Hüseyin b. Muhammed er-Rağıb el-İsfahanî, *Müfredâtu Elfazi'l-Kur'an* (thk.: Safvan Adnan Davudî), Darü'l- Kalem, Dımaşk, 2002, 490; Cemaleddin Muhammed Ebu’l Fadl İbn-i Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1997, XIV. 464.

²⁷⁰ Abdullah b. Mahmud b. Mavdud el-Mavsili, *el-İhtiyar li-Ta'lili'l-Muhtar* (thk.: Şeyh Muhammed Adnan Derviş), Darü'l-Erkam, Beyrut, tsz., I. 37.

²⁷¹ Cemaleddin Muhammed Ebu’l Fadl İbn-i Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1997, IV. 308; Muhammed b. Yakub el-Firuzâbâdî, *el-Kâmusü'l-Muhit*, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, 2000, I. 560.

²⁷² İsfahanî, *a.g.e.*, 184.

²⁷³ Ali Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Nil Yayınları, İstanbul, 2001, 34.

²⁷⁴ Muhammed b. İsmail es-Seneânî, *Sübülu's-Selam Şerh'u Buluğu'l-Meram min Cemii Edilleti'l-Ahkâm*, Kahire, 2004, VI. 284.

Ayrıca zikir ve namaz arasındaki sıkı ilişkiden dolayı, Cenab-ı Allah, Kur’ân-ı Kerim’de zaman zaman, “*Namazı kılınız!*” emri yerine “*Allah’ı zikrediniz!*” veya “*Rabbinin adını zikret!*” gibi, ifadeler kullanmaktadır. “Salât” kelimesinin “Zikir” kelimesiyle yer değiştirdiği ayet-i celilerden bir kaçını şu şekilde sıralayabiliriz:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

*Ey iman edenler, Cuma günü namaz için çağrıldığı zaman, hemen Allah’ı zikretmeye koşun ve alış-verişi bırakın. Eğer bilerseniz bu, sizin için daha hayırlıdır (Cuma, 62/9). Ayet-i celilesinde geçen “zikir”den kasıt namazdır.*²⁷⁵

وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي

Beni zikir için namaz kıl (Taha, 20/14).

وَاذْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ بُكْرَةً وَأَصِيلًا

*Sabah akşam rabbinin adını zikret! (İnsan: 76/25) ayet-i celilelerinde geçen zikirden kasıt namazdır.*²⁷⁶

Ayet-i celilelerde de ifade edildiği gibi zikir ile namaz arasında sıkı bir münasebet vardır. İkisinde de insanın yaratılış ve kulluk gayesi olan Allah’a ibadet²⁷⁷ söz konusudur. Aslında bütün ibâdetlerin özü ve aslı Allah-u Teâlâ’yı hatırlamak ve anmaktır. İbadetlerin en kapsamlısı olan namaza da zikir deniliyor. Çünkü namaz kılan bir mü’min Allah’ı anmakta, zikretmektedir. Bu zikir abdestle başlar. O’nun huzuruna çıkacağının şuuru içinde, O’nun sevgili Resulünün öğrettiği biçimde hazırlık yapan insan, Allah’ı yâd etmekte, O’nu zikretmektedir. Kâbe’ye teveccüh ettiğinde zikirdedir. Niyet ve tekbir zaten zikirdir. Derken Allah’ı tesbih ile hamd ile O’ndan başka ilâh olmadığını ifade ile zikir sürdürülür. Namaz kılan bir mü’min, bir taraftan da okuduğu surelerin manalarını düşünür. Kalbi okuduğu sureye göre halden hale girer. Bu itibarla dil ile zikir kıraat suretiyle namazdadır. Kalben zikir tefekkür, haşyet, ümit, muhabbet suretiyle namazdadır. Bedenen zikir de kıyamı, rükûsu, secdesi, oturuşu ile namazdadır.

²⁷⁵ Nasruddin Ebu Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydavi, *Envarü’t-Tenzil ve Esrarü’t-Te’vil*, Beyrut, 2003, II. 1069.

²⁷⁶ Ebu’l Berekât, Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefî, *Medârikü’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vil*, Beyrut, 2000, 1308.

²⁷⁷ Örnek olarak bkz.: Zariyat, 51/56.

Namaz, insanları günahlardan arındıran ve ondaki isi-pası temizleyen bir kurna gibidir. Her gün onda beş defa yıkananlar günahlarından arınır ve tertemiz hale gelirler.

وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفِي النَّهَارِ وَرُفَا مِنَ اللَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ ذَلِكَ ذِكْرَى
لِلذَّاكِرِينَ

Gündüzün her iki tarafında ve gecenin saçaklarında (gündüze yakın olan saatlerinde) namaz kıl! Muhakkak ki, iyilik kötülükleri giderir. İşte bu, (Allah'ı) ananlar için bir hatırlatmadır (Hud, 11/114) ayeti, bu gerçeği delillendirmektedir. Ayrıca bu ayet-i kerimenin sonunda, “ ذَلِكَ ذِكْرَى لِلذَّاكِرِينَ ” “İşte bu, Allah'ı ananlar için bir hatırlatmadır.” denilerek, namazın zikir gücü bir kere daha nazarlara verilmektedir.

Zikir ile namaz arasındaki bu sıkı münasebet, bir yerde yerini ayrılığa bırakmaktadır: Zikrin muayyen bir vakti yoktur. Namaz bütün ibadetlerin piri ve din sefinesinin direği olduğu hâlde belli zamanlarda eda edilir ve eda edilmesi caiz olmayan vakitler de vardır. Zikir ise, zamanın her diliminde serbest dolaşıma sahiptir ve herhangi bir hâl ile mukayyet değildir.

1.2. ZİKİR ve ORUÇ

Oruç, mükellef her müslümanın, karşılığını Allah'tan umarak nefsinin yemekten, içmekten ve cinsi münasebetten alıkoymasıdır. Oruçlu insan, sadece midesine değil, eline, ayağına, gözüne, kulağına hâkim olur, onlara da oruç tutturur. Oruç, mideyi aç bırakmaktan daha çok, gönlü takvâ ile doldurmaktır. Oruçtan maksat, şehvet ve kötü arzuları kırmaktır. Böylece şehvet ve hevânın sıkıntılarından kurtulan kalp, temizlenir ve zikre müsait hale gelir.

Oruç, gizli bir ibadettir ve oruçlu bir kimsenin oruçlu olduğunu kimse bilemez. Bu gizliliğinden ötürü de Allah katında ayrı bir hususiyet kazanmaktadır. Ayrıca oruç, yalnız Allah için tutulduğundan, kendisine ihlâsın zirvede olduğu bir ibadet hüviyetini kazandırır. Tabidir ki ihlâsın olduğu yerde de zikir vardır. Bu itibarla diyebiliriz ki oruç ibadeti bütün yönleriyle zikirden oluşmaktadır. Çünkü oruçlu insan, sadece midesine değil aynı zamanda eline, ayağına, gözüne, diline,

kulağına, ayaklarına, kalbine kısaca tüm azalarına oruç tutturmakta bütün bunlar da zikir çeşitlerinin her üçünü (kalben, bedenlen, lisanen) de içermektedir. Bu da gösteriyor ki her an ibadet halinde olan insan, aynı zamanda zikir halindedir.

Ayrıca Yüce Allah, oruç ayeti olarak da bilinen Bakara Suresi'nin 185. ayetinde;

وَلْتَكْبِرُوا لِلَّهِ عَلَى مَا هَدَاكُمْ

Size doğru yolu gösterdiğinden dolayı Allah'ı tekbir etmenizi ister (Bakara, 2/185). buyurarak orucu bir zikir lafzı olan “Tekbir” lafzıyla bitirmesi de orucun zikirle olan bağlantısına bir delil olarak gösterilebilir. Fahreddin er-Razi, buradaki tekbirden kastın Ramazan gecesi getirilen tekbirler olduğunu söyleyerek, İbn-i Abbas (r.a.)’tan gelen şu rivayeti nakletmektedir: “*Müslümanların, şevval hilalini gördüklerinde tekbir getirmeleri vaciptir.*”²⁷⁸

Orucun zikirle olan diğer bir ilişkisi bizzat Kur'an'ın kendisiyledir. Zira Kur'an-ı Kerim, Allah'ı, insanların ruhuna ve hissiyatına nakış nakış işleyen en büyük zikirdir. Bu gerçeği de zaman zaman kendisini zikir olarak ifade etmesinden öğrenmekteyiz.²⁷⁹

Ayrıca oruç ayında camilerimizde ve evlerde okunan Kur'an, cemaat tarafından büyük bir manevî zevk ve huşu içersinde dinlenilmekte ve onlara öğütler vermektedir. Bütün bunlar birer zikirdir.

Neticede, ihlâs sırrını taşıyan oruç, zikri temel almakta, zikir esası üzerine oturmaktadır. Gerçek orucu, “daim zikir hali” olarak da tarif edebiliriz.

1. 3. ZİKİR ve ZEKÂT

Dinimiz toplumun huzur ve mutluluğuna büyük önem vermiş, bunun gerçekleşmesi için birtakım esaslar koymuştur. İşte bunlardan biri de zekâttır. Zekât, toplumun fertlerini birbirine kenetleyen ve toplumsal dayanışma, yardımlaşma

²⁷⁸ Fahrüddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb)*, Darü'l-Kütübi'l-İlmîyye, Beyrut, 1990, IV. 364.

²⁷⁹ Örnek olarak bkz.: Enbiya, 21/50.

bağlarını kuvvetlendiren sosyal dayanışma sisteminin temelini oluşturan ve toplumdaki denge unsurunu sağlayan bir ibadettir. Realitede bütün ibadetler, zikir veya zikre yardımcı birer unsurdurlar.²⁸⁰ Zekat vermenin asıl amacı, Allah’a karşı bir kulluk görevi ve her şeyden önemlisi bir ibadet olduğundan baştan sona zikirdir. Zekât, nefsi cimrilik, tamah, bencillik, hodbinlik ve fakirlere katı davranma kirinden korumaktadır.²⁸¹ Zekât’ın nefsi temizleme olduğu hususunu Cenab-ı Allah, Kur’an-ı Kerim’de şu şekilde ifade etmektedir;

خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا

Mallarından bir sadaka al ki, bununla kendilerini temizleyip arındırmış olasın (Tevbe, 9/103). Yani mallarından bir sadaka al ki, bununla kendilerini günahlardan ya da onun bir benzerine götüren mal sevgisinden temizleyip ve onunla iyiliklerini nemalandırıp muhlisler menzilesine yükseltmiş olasın.²⁸² Kalbin arınıp temizlenmesi için öncelikli olarak huzurlu olması gerekir. Kalplerin huzurlu ve tatmin olması da ancak Allah’ı zikirle mümkündür.²⁸³

Zekât ibadetinin diğer bir yönü de, insanları Allah’ın verdiği nimete karşı şükre yöneltmesidir. Zekât, Allah’tan gelen nimete bir şükür ve Allah’ın rızasını dileyerek, ismini anarak yerine getirilen bir ibadet olması sebebiyle özünde zikir nüktesini taşımaktadır.

Zekât ve sadaka Allah için, Allah adına, Allah’ın rızasını kazanmak niyetiyle verilir. Maksat bu olmadıktan sonra ne kadar yardım yapılırsa yapılsın, bunlar zekât yerine geçmez. Demek ki, zekât verilirken de kalben Allah anılmaktadır. Bu da zekâtın özünde Allah’ı zikir olduğunu göstermektedir.

1.4. ZİKİR ve HACC

Allah’ın evi olan Kâbe’yi ziyâret olan hacdan maksat, ev sahibi olan Allah’ı hatırlamak ve O’na yakınlaşmak çabasıdır. Hacc menâsiki içinde yer alan tekbir,

²⁸⁰ M. Osman Necati, *Kur’an ve Psikoloji* (Terc.: Hayati Aydın), Fecr Yayınları, Ankara, 1998, 262.

²⁸¹ Necati, *a.g.e.*, 257.

²⁸² Beydavi, *a.g.e.*, I. 320.

²⁸³ Örnek olarak bkz.: Ra’d, 13/28.

telbiye gibi ibâdetler zikir cinsindendir. Nitekim Cenab-ı Allah, bir ayet-i celilesinde şöyle buyurmaktadır:

فَإِذَا أَقَضْتُمْ مِنْ عَرَقاتٍ فَادْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَذَاكُمْ وَإِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمَنِ الضَّالِّينَ

Arafat'tan hep birlikte indiğinizde Meş'ar-ı Haram'ın yanında Allah'ı zikredin. Size hidayet ettiği gibi O'nu zikredin! Muhakkak siz ondan önce sapıklardan idiniz (Bakara, 2/198). Ayette geçen zikir, telbiye, tehlil ve dua anlamındadır.²⁸⁴ Telbiye ve tehlil haccın menasiklerindendir. Ve aynı zamanda da birer zikir lafızlarıdır. Hz. Peygamber (s.a.v.) telbiye hususunda şunları söylemektedir: “*Telbiyede bulunan hiç bir Müslüman yoktur ki, onun sağında ve solunda bulunan taş, ağaç, sert toprak onunla birlikte telbiyede bulunmasın, bu iştirak (sağ ve solunu göstererek) şu ve şu istikamette arzın son hududuna kadar devam eder.*”²⁸⁵ Bu da gösteriyor ki, hacc ibadeti, aynı zamanda canlı cansız her varlık için bir zikir merkezidir. Amaç, Allah'ın çok zikredilmesini sağlamaktır. Aynı zamanda bu konuda hac ibadetini yapanları teşvik ederek içten gelen bir sevgi saygıyla sık sık “Allah” demelerini hatırlatmak, böylece gönülleri Allah'ın yüceliğinin derin manasıyla doldurmaktır.

Hz. Peygamber (s.a.v) başka bir hadis-i şeriflerinde, “*Beyt'i (Kâbe-i Muazzama'yı) kim elli defa tavaf ederse, günahlarından çıkar ve tıpkı annesinden doğduğu gündeki gibi olur.*”²⁸⁶ buyuruyor. Dikkat edilirse zikrin ve haccın gayesi netice itibarı ile aynıdır ve insanı temizlemektir. O halde hac da zikir demektir, zikrin gayesi olan temizlenmeyi elde etmek demektir.

²⁸⁴ Beydavi, a.g.e., I. 112.

²⁸⁵ İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi Kutub-i Sitte*, Akçağ Yayınları, İstanbul, tsz. IV. 201.

²⁸⁶ Canan, a.g.e, IV. 204

SONUÇ

İnsanlar kimi davranışları fitratları gereği, kimi davranışları ise çevrelerinden gördükleri ve öğrendikleri şekil ve usullerle yerine getirirler. İbadet etme, insanın fitri olarak yaptığı davranışlar kategorisinde değerlendirilmektedir. Çünkü yeryüzünde varlığını sürdüren her dine (gerek ilahî ve gerekse ilahî olamayan) mensup insanlar, ibadeti, acziyet, sığınma, yüceltme, sevgi ve korku gibi duygularla tanrıya veya tabiatüstü varlığa, bir saygı ve ta'zim ifadesi olmak üzere, belli davranışlar şeklinde yerine getirmektedirler. Bundan dolayıdır ki ibadet, bütün dinlerde, en vazgeçilmezler içerisinde kabul edilmiş ve dindar insanların en temel ihtiyaçları içerisinde ilk sırada yer almıştır. İbadet ihtiyacı açlık, susuzluk gibi fiziki bir ihtiyaç olmadığı için bu ihtiyacın karşılanmamış olması kişide bir takım ruhsal sıkıntılar şeklinde açığa çıkar.

Her din, kendi müntesiplerinin bu fitri ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla belli prensipler getirmiştir. İnsan hayatının tamamını bir düzen içerisinde tutmayı amaçlayan ve onun maddi-manevi bütün hayatını kucaklayan İslam dini de, müntesiplerinin hayatlarında son derece önemli olan ve onları maddî ve ruhsal yönden doyuma ulaştıran prensipler ortaya koymuştur. Bu prensiplerin en başında ibadetler gelmektedir. İslam dinindeki ibadetler, hayatın her alanına dağıldıkları için insanları ruhsal açıdan mutlu kılmada ve maddi-manevi açıdan doyuma ulaştırmada büyük bir etkili güce sahiptirler. Çünkü İslam, insandan bütün davranışlarını Allah'ın koymuş olduğu kurallar çerçevesinde ve Allah için yapmasını ister ve buna da "ibadet" der.

İslam dininde ibadet denince çoğunlukla ibadât-ı mersûme olarak da bilinen namaz, oruç, zekât ve hacc gibi düzenli ibadetler akla gelmektedir. Bu ibadetler muayyen bir zamana ve mekâna bağlı olduklarından, belli bir irade gücüne sahip ve hayatlarını belli bir zamana ve mekâna göre düzenleyebilen varlıklar tarafından yerine getirilmektedir. Bu ibadetler, düzenli bir biçimde ve Allah'ın huzurunda olduğunun bilinci içerisinde yapıldığında, insanın gerek içe (ruhsal) ve gerekse dışa (bedensel) dönük yönünün gelişmesine etki ederler. Ayrıca bu ibadetler, insanın

özellikle manevi yönünü doygunluğa ulaştıran ve aynı zamanda kişiyi koruyup sıhhatli bir yapıya ulaştıran unsurlardır.

Ancak Kur'an-ı Kerim, kâinatta canlı-cansız, iradeli-iradesiz bütün varlıkların ibadet halinde olduklarını söylemektedir. Herhangi bir irade gücüne sahip olmayan varlıkların hayatlarını belli bir zamana ve mekâna göre düzenlemeleri de imkânsızdır. O halde İslam dinindeki ibadet, sadece belli bir iradeye sahip varlıkların yapmakla sorumlu tutuldukları namaz, oruç, zekât ve hacc gibi ibadetlerden ibaret değildir. Bir diğer deyişle İslam dinindeki ibadet, muayyen bir zamana veya mekâna hapsedilmiş değildir. Yani hayatın her anına dağıtılmış ve canlı-cansız, iradeli-iradesiz her varlık tarafından yerine getirilmektedir.

Kur'an-ı Kerim, kâinattaki varlıkların ibadet faaliyetinden söz ederken, bu faaliyet için daha çok “tesbih” tabirini kullanmaktadır. Tesbih ise “zikir” lafızlarından biri ve sözsel ibadet olarak değerlendirilen bir ibadet çeşididir.

Kâinattaki tüm varlıklar tarafından “ibadet” maksadıyla yerine getirilen “zikir”, Kur'an-ı Kerim’de en çok kullanılan kavramlardan biridir. Çok geniş anlam alanına sahip olan zikir kavramı, Kur'an-ı Kerim’de değişik şekil ve kelimelerle ifade edilmiştir. Akıllı varlıklar namaz, niyaz ve tesbihle, akılsız varlıklar ise sadece tesbihle rablerini zikrederler.

İbadât-ı mersûmede olduğu gibi zikir ibadetinin amacı da onu bilinçli bir şekilde yerine getireni dünyada ve ahirette huzurlu ve mutlu kılmaktır. Ayrıca zikir, Hâlık ile mahlûk arasında ruhsal açıdan kuvvetli bir bağ da kurmaktadır. Çünkü zikirden uzak kalmak, ibadetten uzak kalmak demektir. İbadetten uzak kalmak da Yüce Allah ile olan manevî bağın kopmasına ve irtibatın zayıflamasına, bunun sonucunda da dinî hayatta gevşekliğe sebep olmaktadır. Dolayısıyla zikir, varlıklara Yüce Allah’la birliktelik bilinci kazandırmakta ve onların zamanlarını belli bir disiplin içerisinde kullanma bilinci sağlamaktadır. Bu disiplin içerisinde yaşayanı, Allah’ın rahmeti bir bahar serinliği gibi sarar. Artık o, günlük hayatının her aşamasında Rabbini unutmaz. Hangi işle uğraşırsa uğraşsın, kalbi ve gönlü Rabbi ile

beraber olur. Dünyevî işleri ile meşguliyeti, Kur'an-ı Kerim'in ifadesiyle ne ticareti, ne alış-verişi onu Allah'ı anmaktan alıkoyabilir.²⁸⁷ O bir taraftan dünyevî kazançlarını elde ederken, diğer taraftan gönlü, kendisini seven, koruyan ve gözetilenle beraberdir. Bu haliyle o, *Öyleyse Beni anın ki ben de sizi anayım* (Bakara, 2/152) ayetini hayatında fiili olarak uygulamış olur ve ruhsal açıdan huzurlu olur.

²⁸⁷ Nur, 24/37.

KAYNAKLAR

- Abdülbaki, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Mufehrisu li Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim*, Darü'l-Ma'rife, Beyrut, 2005.
- Affan, Seyid b. Hüseyin, *Gece Yolcuları* (Terc.: Savaş Kocabaş), Polen Yayınları, İstanbul, 2005.
- Akyüz, Vecdi, *Mukayeseli İbadetler İlmihali*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- Alusî, Ebu'l Fadl şahabeddin Seyyid Mahmud, *Ruhu'l-Meani fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim ve's-Sebi'l-Mesan*, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1997.
- Asutay, Hasip, *Sorulu-Cevaplı Hac ve Umre*, Lazer Ofset Matbaa, Ankara, 2000
- Attar, Feriduddin, *Tezkiretü'l-Evliya* (Terc.: Süleyman Uludağ), Mavi Yayımcılık, İstanbul, 2002.
- Aydın, Hayati, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1999.
- Ayn, Mehmet Ali, *Tasavvuf Tarihi*, İstanbul, 1340.
- Bardakoğlu Ali, ve bşk., *İman ve İbadetler İlmihali*, T.D.V.Y., Ankara, 2003.
- Bayrakdar, Mehmet, *İslam İbadet Fenomonolojisi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1978.
- Beğavî, Hüseyin b. Mesud el-Ferra, *Meâlimü't-Tenzil fi't-Tefsiri ve't-Te'vil* (thk.: Abdürrezzak Mehdi), Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2002.
- Beydavi, Nasuriddin Ebu Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envarü't-Tenzil ve Esrar't- Te'vil*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
- Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin, *řu'abu'l-İman* (thk.: Muhammed Said Besyun), Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988.
- Bilgin, Yaşar, *Doktorum Yanımda*, Elit Yayınları, İstanbul, 2003.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâlî lisi ve Tefsiri*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul, tsz.
- Buhari, Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah, *Sahihu'l-Buhari* (thk.: şeyh Kasım şemma er-Rufa), Darü'l-Erkam, Beyrut, tsz.
- Canan, İbrahim, *Hadis Ansiklopedisi Kutub-i Sitte*, Akçağ Yayınları, İstanbul, tsz.
- Cezirî, Abdurrahman b. Muhammed, *el-Fıkhu al'l-Mezbi'l-Erba'*, Darü'l-Afki'l-Arabiyye, Kahire, 2006.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali, *et-Te'rifât* (thk.: İbrahim el-Ebyârî), Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1985.

- Çanga, Mahmut, *Kur'an-ı Kerim Lügati*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2005.
- Dihlevi, Şah Velîyullah, *Hüccetullahi'l-Baliğa* (Terc.: Mehmet Erdoğan), Y.Ş.G.Y. İstanbul, 2003.
- Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Vadi Yayınları, Ankara, 2001.
- Düzgün, Şaban Ali, *Sosyal Teoloji İnsanın Yeryüzü Serüveni*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.
- Ebu Davud, Süleyman İbnu'l-Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistanî, *Sünen-ü Ebi Davud*, (thk.: Muhammed Muhyeddin Abdülhamid) Daru'l-Fikr, Beyrut, tsz.
- Ebu Suud, Muhammed b. Muhammed el-Umâdî, *İrşadü'l Akli's-Selim ilâ Mezâyâ el-Kur'ani'l-Kerim*, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, tsz.
- Ece, Hüseyin K, *İslam'ın Temel Kavramları*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1999.
- Ekerim, Esmâ Sayın, *Namaz ve Karakter Gelişimi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2006.
- Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000.
- Firuzâbâdî, Ebu Tahir b. Yakub, *el-Kâmusü'l-Muhit*, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, 2000.
- _____, *Tenvirü'l-Mikbas min Tefsiri İbn-i Abbas*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 2005.
- Gazali, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd-Din* Daru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz.
- _____, *Kimya-yi Saadet* (Terc.: Mehmed A. Müftüoğlu), Çile Yayınları, İstanbul, 1981.
- Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998.
- Güneş, Abdalbaki, *Kalp Kavramının Semantik Analizi*, Ahenk Yayınları, Van, 2003.
- Görgün, Tahsin, “Hac” md., *TDVİA*, İstanbul, 1996.
- Halebî, Ahmed b. Yusuf, *Umdetu'l-Huffaz fi Tefsiri'l-Elfaz* (thk.: Muhammed Tuncî), Âlemu'l-Kutüb, Beyrut, tsz.
- Hanbelî, İbni Receb, *Camîu'l-Ulüm ve'l Hikem* (Terc.: Ali Kaya), Semerkand Yayınları, İstanbul, 2006.
- Harman, Ömer Faruk, “Hac” md. *TDVİA*, İstanbul, 1996.
- Hayta, Akif, “İbadetler ve Ruh Sağlığı”, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, (Haz.: Hayati Hökelekli), Dem Yayınları, İstanbul, 2006.

- Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, T.D.V.Y., Ankara, 1998.
- İbnü'l Arabî, Muhyiddin, *Tefsiru İbn-i Arabî*, Daru Sadr, Beyrut, 2002.
- İbnü'l Cevzi, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Zâdü'l-Mesir fî İlmi't-Tefsir*, El-Mektebu'l-İslamî, Beyrut, 1983.
- İbn Kayyım, el-Cevziyye, *A'lâmu'l Muvakki'in an Rabbi'l-Âlemin* (thk.: Muhammed Abdüsselam İbrahim), Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004.
- _____, *Medâricu's Salikin* (Terc. Ali Ataç ve bşk.), İnsan Yayınları, İstanbul, 1990.
- İbn-i Kesir, İsmail b. Ömer Ebu'l Fida, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Darü'l-Hadis, Kahire, 2002.
- _____, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut, tsz.
- İbn-i Mace, Ebi Abdullah Muhammed b. Yezid, *Sünen-u İbni Maceh* (thk.: Şeyh Halil Me'mun), Darü'l-Ma'rife, Beyrut, 1998.
- İbn Manzûr, Ebu'l Fadl Cemaleddin Muhammed, *Lisanu'l-Arab*, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1997.
- İbn Rüşd, Kadı Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Hafîd, *Bidayetü'l-Müctehid ve Nihayetü'l-Muktesid* (thk.: Adil Ahmed Abdülmevcud), Darü'l-Kutübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2004.
- İsfahanî, Ebu'l Kasım el-Hüseyin b. Muhammed er-Rağıb, *Müfredâtu Elfazi'l-Kur'an* (thk.: Safvan Adnan Davudî), Darü'l- Kalem, Dımaşk, 2002.
- İz, Mahir, *Tasavvuf*, Med Yayınları, İstanbul, 1981.
- Jesse, H.Ziegler, *Din Psikolojisi ve Din Eğitimi* (Terc. Hüseyin Yılmaz), CÜİFD, Sivas, 2003.
- Kalkan, Ahmet, *Kur'an Kavram Tefsiri*, Erişim: [http://www.ahmedkalkan.net/], Erişim Tarihi: 16 Haziran 2007.
- Karagöz, İsmail, *Kur'an'da İbadet Kavramı*, Şule Yayınları, İstanbul, 1997
- _____, "İtaat Kavramı" md., *Diyanet İlmi Dergisi*, D.İ.B.Y. Ankara, 1999.
- Karaman, Hayrettin ve bşk., *Kur'an Yolu Türkçe Meali ve Tefsir*, D.İ.B.Y., Ankara, 2006.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, *Kuran'da İbadet Psikolojisi*, İzci Yayınları, , İstanbul, 1997.
- Koca, Ferhat, "İslam'da İbadet", md., *TDVİA*, İstanbul, 1999.

Koç, Mustafa, “Ergenlik Döneminde Dua ve İbadet Algılarının Ruh Sağlığına etkileri Üzerine Bir Alan Araştırması”, **SÜİFD**, Sakarya, 2004.

Komisyon, **Bir Başka İklim Ramazan**, Rehber Yayınları, İstanbul, 2005.

Komisyon, **Yeni Rehber Ansiklopedisi**, T.G.Y., İstanbul, 1994.

Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, **el-Camiu'l-Ahkami'l-Kur'an**, Darü'l-Hadis, Kahire, 1996.

Kuşeyrî, Abdülkerim b. Havazin b. Abdülmelik b. Talha Ebu'l Kasım, **Letâifu'l-İşârât**, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2000.

_____, **Risaletü'l-Kuşeyrî** (thk.: Dr. Abdülhalim Mahmud ve Mahmud b. Şerif), Darü'l-Kutübü'l-Hadis, Kahire, 1996.

Kutub, Seyyid, **Fizilali'l-Kuran**, Birleşik Yayınları, İstanbul, tsz.

Mavsili, Abdullah b. Mahmud b. Mavdud, **el-İhtiyar li-Ta'lili'l-Muhtar** (thk.: Şeyh Muhammed Adnan Derviş), Darü'l-Erkam, Beyrut, tsz.

Menâvî, Muhammed Abdür-rauf, **et-Tevkif alâ Mühimmâti't-Teârif** (thk.: Dr. Muhammed Ridvan), Darü'l-Fikr, Beyrut, 1990.

Merğînânî, Burhaneddin Ebu'ul Hasan Ali b. Ebu Bekr, **el-Hidaye Şerhu'l-Bidayetü'l-Mübtedi**, Darü'l-Erkam, Beyrut, tsz.

Mevdûdî, Seyyid Ebu'l-A'lâ, **İslamî Kavramlar**, (Terc.: Süleyman Akyüz), Pınar Yayınları, İstanbul, 2002.

_____, **Kur'an'ın Dört Temel Terimi**, (Terc.: Mahmut Osmanoglu) Özgün Yayıncılık, İstanbul, 1996.

Müslim, Ebu'l Huseyn Müslim b. Haccac, **Sahih-u Müslim** (thk.: Muhammed Fuad Abdülbaki), Daru İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kahire, tsz.

Necati, M. Osman, **Kur'an ve Psikoloji** (Terc.: Hayati Aydın), Fecr Yayınları, Ankara, 1998.

Nedevî, Abdülbârî, **Tasavvuf ve Hayat** (Terc.: Mustafa Ateş), Ahmet Said Matbaası, İstanbul, 1967.

Nesai, Ahmed b. Şuayb Ebu Abdurrahman, **Sünenü'n-Nesai** (thk.: Abdülfettah Ebu Ğuddeh), Mektebetü'l-Metbuatu'l-İslamiyye, Halep, 1986.

Nesefî, Ebu'l Berekât, Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, **Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil (Tefsiru'n-Nesefi)**, Darü'l-Ma'rife, Beyrut, 2000.

- Nevevî, Ebu Zekeriya Yahya b. Şeref, **Riyazü's-Salihîn** (thk.: Şuayb Erneut), Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1992.
- Nursi, Bediüzzaman Said, **İşârât'ül İ'câz**, Zehra Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- _____, **Mektubat**, Zehra Yayınları, İstanbul, 2000.
- _____, **Mesnevi-i Nuriye**, Zehra Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- _____, **Sözler**, Zehra Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- Pazarlı, Osman, **Din Psikolojisi**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1968.
- Razi, Fahrüddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer, **et-Tefsiru'l-Kebir (Mefatihü'l-Gayb)**, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.
- Razi, Muhammed b. Ebubekir b. Abdülkadir, **Muhtarü's-Sıhah**, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1995.
- Sabuni, Muhammed Ali, **Safvetü't-Tefâsîr**, Daru İhyai't-Türasi'l Arabî, Lübnan, 1996.
- Sanay, Eyüp, **Gurbetçinin El Kitabı**, D.İ.B.Y., Ankara, 1998.
- Seneânî, Muhammed b. İsmail, **Sübülü's-Selam Şerh'u Bulüğü'l-Meram min Cemii Edilleti'l-Ahkâm**, Darü'l-Hadis, Kahire, 2004.
- Serinsu, Ahmet Nedim, **Kur'an Nedir?**, Şule Yayınları, İstanbul, 1999.
- Sinanoğlu, Mustafa, "İbadet" md., **TDVİA**, İstanbul, 1999.
- Suyuti, Abdurrahman b. Ebubekir Celaleddin, **ed-Dürrü'l-Mensur**, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1993.
- _____, **Tefsiru'l-Celaleyn**, Daru İbni Kesir, Beyrut, 1999.
- Şatıbî, Ebu İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Gırnâtî, **el-Muvafakat fi Usulî's-Şeria** (thk.: Muhammed İskenderanî), Darü'l-Kitabî'l-Arabî, Beyrut, 2002.
- Şentürk, Hâbil, **Din Psikolojisi**, Esra Yayınları, İstanbul, 1997.
- Şentürk, Lütü, **İslam İlmihali**, D.İ.B.Y., Ankara, 2003.
- Şevkanî, Muhammed b. Ali, **Fethü'l-Kadir, el-Cami' Beyne Fenni'r-Rivaye ve'd-Diraye min İlmi't-Tefsir**, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1983.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Halid, **Camii'l-Beyan an Te'vil'i Âyi'l-Kur'an**, Daru İhyai'l-Türasi'l-Arabî, Beyrut, 1998.
- _____, **Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.
- Teberânî, Ebu'l Kasım Süleyman b. Ahmed, **el-Mu'cemu'l-Evset** (thk.: Tarık b. Muhammed Abdülmuhsin b. İbrahim el-Huseyni), Daru'l-Haremeyn, Kahire, 1994.

- Tirmizi, Muhammed b. İsa Ebu İsa, *Sünenü't-Tirmizi* (thk.: Muhammed Fuad Abdülbaki), Darü'l-Hadis, Beyrut, tsz.
- Turgay, Nureddin, "Tehlil" md., *Şamil İslam Ansiklopedisi*, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1994.
- Uludağ, Süleyman, *İslamda Emir ve Yasakların Hikmeti*, T.D.V.Y., Ankara, 1992.
- Uysal, Veysel, *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum Davranış Ve Şahsiyet Özellikleri*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1996.
- Ünal, Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Nil Yayınları, İstanbul, 2001.
- _____, *Allah Kelâmı Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, Define Yayınları, İstanbul, 2006.
- Ünver, Mustafa, *Kur'an'dan Mesajlar*, Sidre Yayınları, Samsun, 2000.
- Vâhidî, Ali b. Ahmed Ebu'l Hasan en-Nisaburi, *el-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz* (thk.: Safvan Adnan Davudî), Darü'l-Kalem, Şam, 1995.
- Vehbi, Mehmed, *Hülasatü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, Üç Dal Neşriyat, İstanbul, 1966.
- Yazıcı, Seyfettin, *Açıklamalı İbadet Rehberi*, T.D.V.Y., Ankara, 1996.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Feza Yayıncılık, İstanbul, tsz.
- Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, T.D.V.Y., Ankara, 2000.
- Yıldırım, Celal, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, Anadolu Yayınları, İzmir, tsz.
- Yüce, Abdulhakim, *Gece İbadeti*, Kaynak Yayınları, İzmir, 2001.
- Zemahşerî, Ebu'l Kasım Mahmud b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşaf an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekâvil fi Vucuhi't-Te'vil*, Beyrut, 1995.
- Zuhayli, Vehbe, *el-Fıkhu'l-İslamî ve Edilletühü*, Dimaşk, 1997.

ÖZET

İnsan sadece maddî ihtiyacını gidermekle huzur bulmamakta, manevî desteğe de ihtiyaç duymaktadır. Çünkü insanın bir maddî (bedenî) bir de manevî (ruhsal) olmak üzere iki boyutu vardır. Dolayısıyla insanın kâmil manada mutlu ve huzurlu olabilmesi ancak maddî (bedenî) ve manevî (ruhsal) boyutlarının uyum içinde olması ile mümkündür.

İnsan, bedenî ihtiyaçlarını somut bir takım nesnelerle yerine getirdiği halde ruhsal ihtiyaçlarını ise soyut nesnelerle yerine getirmesi gerekirken onları da somut bir takım davranışlarla yerine getirmektedir. Çünkü insan, doğası gereği ruhunda oluşan duygularını, zahirî bir takım davranışlarla çevresine aksettirmektedir. Başka bir deyişle insan, bu duygularını ancak zahirî şekillerle tatmin edebilir. Beden bir bakıma soyut olan ruhun dünyadaki hem evi, hem de bu hayatı yaşamadaki vasıtasıdır. O, dünyayı bedenle, bedenın organlarıyla algılar; bedenın her tarafına hükmeden görünmez bir güçtür. Bu itibarla dindar insanlar tabii olarak, insanoğlunun ruhî yapısında mevcut olan ‘ibadet etme duygusuyla’ soyut olan ruhun gıda ihtiyacını giderirler. Böylece soyut olan ruhun gıda ihtiyacını somut bir şekilde gideren insan, hissen ve ruhen bir bütünlük kazanır. Bu haliyle de ruhsal açıdan rahat edip huzura kavuşur.

Yeryüzünde varlığını sürdüren her din (gerek ilahî ve gerekse ilahî olamayan) kendi yapısına uygun olarak belirlediği bir ibadet anlayışına sahiptir. Bu ibadet anlayışına müntesiplerinin de uymasını istemektedir. Son ilahî din olan İslam’ın ibadet anlayışı ise bütün bir hayatı kapsamaktadır. Her ne kadar İslam dininde ibadet denince çoğunlukla namaz, oruç, zekât ve hacc gibi düzenli ibadetler akla gelse de, dua etmek, Kur’an okumak, şükretmek, zikretmek de ibadet kapsamına girmektedir. Dolayısıyla İslam’daki ibadet, hayatın her anına dağıtılmış ve canlı-cansız, iradeli-iradesiz bütün varlıklar tarafından yerine getirildiğini Kur’an-ı Kerim’de ifade edilmektedir.

SUMMARY

People do not find the peace of mind only when they eliminate their material needs but they need spiritual support. Because people have two different dimensions, one is material (physical) the other is spiritual (psychological). Consequently people can find perfect happiness and peace of mind only when their material and spiritual dimensions are balanced.

People on one hand eliminate their physical needs with some kind of material objects, but on the other hand even though people should eliminate their spiritual needs with abstract things they do it with again material objects and behaviors. Because mankind, due to his nature, reflects the emotions that emerge in his spirit with some visible behaviors in other words people can satisfy these emotions with material objects. The body is both a home and a means of living the life for the soul which is abstract. It perceives the world with the body and its organs; it is an invisible power which rules every part of the body. Because of this, religious people, naturally, eliminate the needs of abstract soul with the emotion of worship which is included in people's spiritual construction. People who remove the needs of abstract soul with material things get a spiritual emotional completeness. In this way people feel comfortable and peaceful spiritually.

Every religion that continues its existence (either divine or not) has an understanding of worship which is suitable for its construction. It wants its members to obey this understanding of worship. The last divine religion Islam has an understanding of worship which covers the entire life. However people generally think the systematic worship as namaz (ritual of worship centered in prayer), religious fast, distribution of one fortieth of one's income as alms and hajj but actually reading Quran, giving thanks to Allah, repeating the names of Allah are also means of worship. Consequently worship in islam covers the entire life and it is written in Quran that every created thing either living or not, either voluntarily or involuntarily do their worship.